

Fra paramilitarisme til parlament

NSDAP i Dessau 1924-1932

Lasse Helland

Masteroppgave i historie
Det humanistiske fakultetet
Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Høsten 2014

Forord

Jeg ønsker å benytte dette forordet til å takke alle de som har hjulpet meg med masteroppgaven.

Først vil jeg takke personalet ved følgende institusjoner: Bundesarchiv Berlin, Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt avdeling Dessau og Bauhaus Archiv Berlin.

Videre vil jeg takke Institutt for Arkeologi, Konservering og Historie for økonomisk støtte i forbindelse med studiereiser til Berlin og Dessau.

Jeg vil også takke Rainer W. Speth for kyndig språkhjelp der dette har vært nødvendig.

Videre vil jeg rette en stor takk til Dr. Bernd Gerhard Ulbrich. Hans imøtekommenhet og interesse for oppgaven har vært en særlig tilfredsstillelse.

Jeg ønsker også å takke min tidligere medstudent Vegar Lillejordet for kyndig teknisk bistand, og mye konstruktiv kritikk. Videre vil jeg også takke Bjørnar Storeng Ones, som med skarpt blikk har gjennomgått oppgaven.

Til slutt ønsker jeg å rette en stor takk til min veileder Anders Granås Kjølseth. Hans hjelpsomhet, dyktighet og tålmodighet har vært avgjørende for denne oppgaven.

Eventuelle feil og unøyaktigheter i oppgaven er ene og alene mitt ansvar.

Lasse Helland

Jar, 27. november 2014.

Innhold

Forord	3
1.0 Innledning, kilder og litteratur	9
1.1 Innledning	9
1.2 Problemstilling	10
1.3 Hvorfor Dessau?	11
1.4 Kilder	13
1.4.1 Litteratur/Historiografi:	15
1.5 Volksgemeinschaft	20
1.5.1 Opprinnelse og mangfoldig bruk:	21
1.5.2 Volksgemeinschaft som politisk begrep i Dessau:	25
1.5.3 Det nasjonalsosialistiske Volksgemeinschaft:	30
1.6 Oppgavens oppbygging	34
2.0 De tidlige årene, 1924-1930	37
2.1 Innledning:	37
2.1.1 Dessau på 1920-tallet:	37
2.1.2 Bauhaus Dessau:	38
2.2 NSDAP Dessau:	41
2.3 NSDAPs agitasjon i Dessau:	43
2.3.1 Agitasjon i de tidlige årene 1924-30:	43
2.3.2 Valgkampen i 1928:	45
2.3.3 1929, økt oppslutning og stor depresjon:	47
2.4 Oppsummering:	47
3.0 1930-1932: Kampen mot SPD og marxismen	49
3.1 Innledning:	49
3.2 Agitasjon mot SPD og «systemet»	50
3.3 SPD og marxisme	54

3.4 Agitasjon mot Peus, Weber, og «Pest»-Sege	56
3.5 Agitasjon mot KPD	60
3.6 NSDAPs løsninger	63
3.6.1 NSDAP Dessaus fremstilling som arbeiderparti	64
3.6.2 NSDAPs sosialisme – Ikke klassekamp, men <i>Volksgemeinschaft</i>	66
3.7 Oppsummering	68
4.0 Kampen mot Bauhaus	71
4.1 Innledning	71
4.2 <i>Gemeindenratswahlkampf</i> 1931 – Et vendepunkt	73
4.3 Bauhaus og tysk kunst	74
4.4 Bauhaus og «systemet»	77
4.5 Bauhaus og jødene	80
4.6 NSDAPs forståelse av «tysk» kunst	83
4.6.1 Hitler, kunst og kultur	83
4.6.2 NSDAP Dessau og kulturpolitikk	84
4.7 NSDAP, Bauhaus og det moderne	86
4.8 Konklusjon/oppsummering	89
5.0 Antisemittismen	91
5.1 Innledning	91
5.2 Jødenes posisjon i Dessau	92
5.3 Antisemittismens rolle i NSDAPs ideologi	95
5.4 Hvilken rolle spilte antisemittismen i NSDAP Dessaus' agitasjon?	97
5.5 Oppsummering	99
6.0 Oppsummering og konklusjon	101
6.1 Innledning	101
6.2 Hvilke ideologiske spørsmål valgte NSDAP Dessau å fokusere på i sin agitasjon? ...	101
6.2.1 Venstrepartiene	101

6.2.2 Bauhaus	102
6.2.3 Antisemittismen	103
6.3 I hvilken grad presenterte nazistene i Dessau et alternativt samfunn i form av et <i>Volksgemeinschaft</i> ?	103
6.4 Videre forskning?	104
Referanser.....	107
Kilder.....	107
Litteratur.....	108

1

1.0 Innledning, kilder og litteratur

1.1 Innledning

Denne oppgaven tar for seg *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) som politisk bevegelse i byen Dessau i perioden 1924-1932. Hovedfokuset vil være på ideologien som partiet står for, og hvordan den ble presentert. Jeg vil på bakgrunn av primærkilder forsøke å tegne et bilde av hvilke politiske saker NSDAP fokuserte på, hvilke synspunkter som ble fremmet, og ikke minst NSDAPs løsninger på problemene Weimarrepublikken sto overfor.

I et større perspektiv er oppgavens tema det skjøre Weimardemokratiets fall, og fremveksten av det som skulle bli et brutalt diktatur. NSDAPs vei fra å være et av mange små ekstreme politiske partier til å bli en politisk massebevegelse danner bakgrunnen for tidsrommet som denne oppgaven utspiller seg i. Likevel tar ikke oppgaven sikte på å drøfte hvorfor Weimarrepublikkens spilte fallitt, eller hvorfor nettopp NSDAP ble sett på som løsningen av flere og flere på 1920- og 30-tallet. Weimarrepublikkens historie vil altså i utelukkende grad bli brukt kontekstualiserende der dette er nødvendig.

Opgavens hovedpunkt er en analyse av NSDAPs ideologi i en lokal kontekst der analysen hovedsakelig vil være basert på egne studier av primærkilder, og det er dette som vil oppta mesteparten av plassen i oppgaven. Oppgaven føyer seg således inn i en forskertradisjon som hadde sin storhetstid på 1970- og 80 tallet, da det ble foretatt et vel av slike lokalstudier basert på primærkilder. En viktig årsak til å gjenoppta en slik tradisjon innen studiet av NSDAP, er at vi i dag har større og enklere tilgang på kildemateriale enn tidligere. Resultatet av forskningen på 70- og 80 tallet var absolutt fruktbare, men den geopolitiske situasjonen den gang, og manglende vilje blant historikere i dag til å fortsette slike studier, gjør at østområdene i Tyskland er nærmest som et stort hvitt historisk teppe å regne. En slik helhetlig lokalstudie av nazistpartiet i Dessau har altså ikke blitt gjort tidligere, selv om kildene etter 1990 også har vært tilgjengelige for historikere fra «vår» side av Berlinmuren. Denne analysen vil strekke seg fra 1924, året NSDAP gjenoppsto i Dessau (som *Nationalsozialistische Freiheitsbewegung*, NSFB), og frem til slutten av året 1932. Av

åpenbare plasshensyn, vil perioden etter maktovertakelsen i 1933 ikke bli gjenstand for noen analyse i denne oppgaven selv om det for meg også hadde vært ønskelig å få kartlagt også denne perioden. Med en analyse av NSDAPs ideologi vil det i denne oppgaven bli viet størst plass til avsendersiden, og bli fokusert mindre på mottakersiden i Dessau.

1.2 Problemstilling

I analysen av NSDAP Dessau vil det naturlig nok oppstå flere mindre spørsmål underveis i oppgaven. Jeg vil altså underveis i de ulike kapitlene formulere ulike spørsmål, som vil bli forsøkt besvart ved hjelp av mine kildestudier. Hovedspørsmålet, som danner grunnlaget for videre drøfting vil da være: Hvilke ideologiske spørsmål valgte NSDAP i Dessau å fokusere på i sin agitasjon? Herunder vil jeg da kunne formulere flere spørsmål som inngår i en større problemstilling, og som vil bli behandlet i sine respektive kapitler. Hva var NSDAPs holdning til sosialdemokratiet? I hvilken grad angrep NSDAP høyskolen Bauhaus, som fra 1925 hadde holdt til i Dessau, og som representerte en ny og moderne holdning til kunst og arkitektur? Hvilken rolle spilte antisemittismen i NSDAPs agitasjon i Dessau?

En analyse av nazistenes ideologi må nødvendigvis ikke bare fokusere på NSDAPs kritikk av det eksisterende samfunnet. For å kunne forstå partiets nærmest eksplosive vekst er det også nødvendig å se på hvilket samfunn nazistene ønsket å skape, eller retttere sagt hva de kunne tilby sine velgere. I denne sammenheng ønsker jeg å rette søkelyset mot NSDAPs idealsamfunn, kjent som *Volksgemeinschaft*. Et andre hovedspørsmål vil da være: I hvilken grad presenterte nazistene i Dessau et alternativt samfunn i form av et *Volksgemeinschaft*? Dette vil i likhet med det første hovedspørsmål legge grunnlaget for flere mindre spørsmål. Hva var NSDAP Dessaus oppfatning av et ekte «folkefellesskap»? Hvem skulle utgjøre et slikt fremtidig idealsamfunn? For å kunne gi et svar på et slikt spørsmål mener jeg at begrepet *Volksgemeinschaft* bør oppklares grundig. Begrepet hadde vært i bruk lenge før nazistene begynte å bruke det i sin propaganda, og det ble brukt av ulike partier og grupper. Etter en slik oppklaring ønsker jeg å sette det inn i vår kontekst og se i hvor stor grad det figurerer i NSDAP Dessaus ideologi.

1.3 Hvorfor Dessau?

Byen Dessau har ikke vært et naturlig tyngdepunkt for forskerne på nazismen og det Tredje Riket. Dette kan forklares på ulike måter. Dessau i 2014 skiller seg ikke vesentlig fra mange andre tidligere industrialiserte øst-tyske byer. Den er preget av lavere levestandard og lavere lønninger enn andre, og da spesielt vest-tyske byer. Dessau er, som mange byer i øst, også utfordret av avindustrialisering og fraflytting. Før krigen var Dessau kanskje en av de estetisk vakreste byene i Tyskland med et bybilde preget av storslått barokk-stil, som kan knyttes til byens tidligere historie som residensby for ulike fyrstehus, samt storslåtte hageanlegg. Etter at omtrent alt av bygningsmasse ble ødelagt på slutten av krigen, fremstår byen i dag som grå og kjedelig der arkitekturen i all hovedsak er dominert av såkalte *Plattenbau*, altså rudimentære boligblokker. Få historiske bygninger står igjen, med andre ord har byen vært vitne til en dramatisk endring av bybildet.

Frem til 1990 ville det ha vært svært vanskelig for vestlige historikere å få tilgang til det lokale kildematerialet som foreligger, da Dessau etter krigen var en del av den Sovjetiske okkupasjonssonen, og senere *Deutsche Demokratische Republik* (DDR). Moderne historieskriving i DDR var ikke overraskende ilagt strenge politiske føringer, og det som eventuelt måtte foreligge av forskning rundt Dessau måtte i så fall kun ha begrenset verdi. Dette gjelder for øvrig ikke bare Dessau, men også resten av det som var DDR. Til tross for kildematerialet som har blitt gjort tilgjengelig de siste 20 årene har det likevel ikke vært noen stor interesse (annet enn lokal) til å forske på østområdene i Tyskland. Berlin må naturligvis her sees på som et unntak.¹

I 1920- og 30 årene var imidlertid Dessau langt mindre perifer enn det den er i dag. I tillegg til å være et regionalt knutepunkt med tanke på infrastruktur, var byen preget av forholdsvis politisk stabilitet, samt en rekke tekniske og kulturelt banebrytende institusjoner. *Junkers Flugzeugwerke*, i dag kanskje mest forbundet med de ikoniske krigsflyene JU 52 og JU 87 (*Stuka*), satte i denne perioden sitt preg på byen. I 1919 utviklet Junkers det første flyet i verden bygget utelukkende av metall. Denne modellen, etter hvert kjent som Junkers J-13, ble en stor suksess og bidro til å sette Dessau på verdenskartet. En annen institusjon som uten overdrivelse kan sies å ha gjort Dessau til et sentrum i denne perioden er kunsthøyskolen

¹ Bøker av nyere dato som omhandler østområdene er for eksempel Michael Wildt, *Berlin 1933-1945* (Berlin: Radom House, 2013) og Claus-Christian W. Szejnmann, *Nazism in Central Germany: The Brownshirst in 'red' Saxony* (Berghahn Books, 1999)

Bauhaus. Bauhaus flyttet sitt virke til Dessau i 1925, og året etter ble det reist et eget høyskolebygg i det vi i dag kaller funksjonalistisk eller internasjonal stil. Allerede i sin samtid var Bauhaus verdensberømt. Både på grunn av arbeidsstaben som besto av verdenskjente kunstnere og arkitekter, men også på grunn av de kontroversene som fulgte den moderne institusjonen.

Dessau var aldri åsted for politisk motivert vold i den grad man ser i de større tyske byene i perioden 1924-32 selv om det forekom også her, og nazistene sikret seg makten i delstaten og byen allerede i 1932 i nærmest utelukkende grad ved hjelp av lovlige demokratiske midler. Ved *Stadtverordneten und Kreistagswahlen* i oktober 1931 fikk NSDAP 21149 av 52941 avgitte stemmer, noe som gir en oppslutning på 39,95%. På noen få år gikk altså NSDAP Dessau fra å være et nærmest ubetydelig parti, til å bli en massebevegelse i Dessau.

Dessau var i det aktuelle tidsrommet hovedstad i Fristaten Anhalt som over mange år hadde utviklet seg til å bli et politisk åpent og tolerant område med stor takhøyde når det gjelder ulike, og til tider ekstreme, politiske retninger. Dette vedvarte i stor grad gjennom hele den aktuelle tidsperioden, med noen unntak, dette til tross for at nærliggende byer som Magdeburg, Halle, og Leipzig i mye større grad ble kjent med politisk vold fra ekstreme politiske partiers side.

Dessau kan altså sies å være en spennende, og særdeles velegnet kontekst for å tilnærme seg ideologien som ble forfektet av nazi-bevegelsen. En gjennomgående analyse av NSDAP i Dessau i årene 1924-1932 er først og fremst ikke blitt gjort tidligere. Således kan oppgaven bidra til å oppklare realhistoriske «hvite flekker» i en by som i stor grad har blitt forbigått av forskere. Forskningen som har blitt gjort tidligere har i stor grad ignorert det nazistiske tankegods, og partiets «verdensanskuelse», og har i stor grad fokusert på mottakersiden, og i mindre grad på hva nazistene faktisk sa og gjorde. Den eksplosjonsartede økningen i oppslutning rundt NSDAP i en by der forholdene ikke på noen måte lå til rette for det bør altså belyses, og det er dette jeg vil prøve å gjøre. Jeg ønsker med denne oppgaven også å oppnå et større fokus på de tyske østområdene som helhet. Dersom vi skal vektlegge lokalstudier i forskningen rundt NSDAP er ikke Dessau bare et spennende og utforsket område. Det er i det hele tvingende nødvendig å danne oss et representativt bilde av hele landet, og ikke bare noen få utvalgte områder i vest.

1.4 Kilder

Denne oppgaven vil basere seg på egne studier av primærkilder. I all hovedsak vil disse kildene bestå av lokale og regionale aviser, med hovedtyngde på avisen *Anhalter Anzeiger*. Aviser kan i dette tilfelle regnes som en primærkilde i sin egenskap som formidlere av ideologi og propaganda. Dette vil naturlig nok hovedsakelig gjelde for avisene som ble gitt ut av nazistene selv, men også andre aviser og da spesielt *Anhalter Anzeiger* har en verdi som ideologisk formidler da den ofte ble brukt som talerør for nazistene før de fikk på plass egne aviser. Kildene har vist seg å være geografisk spredte, og jeg har besøkt tre ulike arkiver i min jakt på dem. Disse er *Bundesarchiv Berlin*, *Bauhaus Archiv Berlin*, samt *Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalts* Dessau-avdeling. Jeg har fått tilsendt *Anhalter Anzeiger* i mikrofilmformat fra *Institut für Zeitungsforschung* i Dortmund.

Jeg har valgt å benytte meg av *Anhalter Anzeiger* i størst grad, da dette er den eneste intakte avisen som dekker hele perioden 1924-32. *Anhalter Anzeiger* var en dagsavis som ble gitt ut i Dessau og avisens opplag forteller at den ble lest av en vesentlig del av befolkningen. *Anhalter Anzeiger* hadde gjennom hele perioden en tydelig høyreprofil, og støttet de borgerlige og konservative partiene i Dessau og senere også organisasjonen *Stahlhelm*, en paramilitær organisasjon bestående av tidligere frontsoldater. Avisen hadde en mer reservert holdning overfor NSDAP, selv om den i mange tilfeller også delte deler av NSDAPs synspunkter. Særlig på 1920-tallet og begynnelsen på 30-tallet, synes *Anhalter Anzeiger* å avvise nazistene som for ekstreme. Mot slutten av Weimartiden er imidlertid tonen en annen, og selv om avisen aldri helt slutter opp om NSDAPs verdensanskuelse før etter den nasjonale maktovertakelsen, er tonen overfor Weimarrepublikken og i særlig grad partiene *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) og *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) langt mer aggressiv enn tidligere. Før nazistene hadde tilgang på egne aviser i Dessau, ble *Anhalter Anzeiger* brukt som annonsør for møter og forsamlinger, og er meget nyttig i kartleggingen av NSDAP i Dessau i de tidlige årene. I hovedsak etter 1930 finnes det også rikelig med referater fra nazistenes forsamlinger som kan kaste lys over hvilke spørsmål NSDAP valgte å fokusere på.

En annen avis jeg har valgt å fokusere på er *Anhaltische Tageszeitung*. I likhet med *Anhalter Anzeiger* var dette også en dagsavis. Med undertittelen *Morgenblatt für Nationalsozialistische Weltanschauung* var dette en offisiell NSDAP-avis som utkom i *Gau Magdeburg-Anhalt*.² Tidsrommet som denne avisen strekker seg over er fra 1. april 1932, til

² Gau var en avgrenset geografisk enhet, forenklet sagt noe som tilsvarte et norsk fylke.

29. juni 1932. Denne avisen kan i enda større grad sees på som en primærkilde i sin egenskap som formidler av den nasjonalsosialistiske ideologi. Det korte tidsrommet den spenner seg over gjør imidlertid at den må suppleres av andre aviser. Om faktiske realhistoriske hendelser vil denne avisen åpenbart ha sine svakheter. Selv om det er liten grunn til å tvile på møtetreferater, annonseringer av nazistiske forsamlinger og liknende, vil rapporter om hendelser mellom NSDAP og dets politiske fiender være svært forvrengt og alltid i NSDAPs favør. I slike situasjoner vil *Anhalter Anzeiger* være langt mer troverdig, men det vil også være naivt å tro at denne avisen gjenspeiler en objektiv holdning.³ Hovedsaken er imidlertid at *Anhaltische Tageszeitung* vil være meget nyttig for oss som nazistisk talerør.

Oppgavens tredje primærkilde er magasinet *Arbeit und Brot*, utgitt av *Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation* (NSBO) i *Gau Magdeburg-Anhalt*. NSBO var et tidlig forsøk fra nazistene på å infiltrere ulike arbeidsplasser, og kan sees på som en forløper til *Deutsche Arbeitsfront* (DAF). *Arbeit und Brot* utkom fra 1931, og ble utgitt av Paul Hofmann, som i løpet av 1930-tallet ble en sentral skikkelse i NSDAP Dessau. Som ideologisk formidler kan *Arbeit und Brot* også betraktes som en primærkilde da den fremstår som et rent propagandaskrift, hovedsakelig rettet mot den lokale arbeiderklassen. Det har lyktes meg å få tak i tre forskjellige eksemplarer av dette tidsskriftet, og det er usikkert om det eksisterer flere. *Arbeit und Brot* har aldri tidligere blitt brukt som kilde innen historieforskning, og dette er en av de viktigste grunnene til at jeg har valgt å inkludere den i mine kilder. De få eksemplarene som finnes i dag har vist seg å være spredt i ulike arkiver i Berlin og Dessau. Hvor lenge den ble utgitt etter mars 1932, da det siste kjente nummeret ble publisert, vites ikke. NSBO er i det store og hele lite utforsket⁴, og en analyse av NSBOs propaganda i Dessau må sies å være en gylden mulighet for å kunne tilnærme oss NSDAPs ideologiske satsingsområder i Dessau.

Den fjerde og siste avisen jeg har valgt å fokusere på er avisen *Der Trommler*. Dette var en ukeavis som utkom hver lørdag, fra juli 1930, og den er således den første avisen som ble gitt ut av NSDAP Magdeburg-Anhalt. *Der Trommler* utkom i Magdeburg, men var en regional avis som også ble lest i Dessau. Jeg har lyktes i å få fatt i to eksemplarer av denne avisen.

³ Det er viktig å huske at *Anhalter Anzeiger* var en konservativ avis som så på SPD og KPD som en langt større trussel mot det tyske samfunnet enn NSDAP.

⁴ Av litteratur som foreligger om NSBO kan Volker Kratzberg, *Arbeiter auf dem weg zu Hitler? Die Nationalsozialistische Betriebszellen-Organisation Ihre entstehung, Ihre Programmatik, Ihre Scheitern 1927-1934* (Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang, 1989) nevnes.

1.4.1 Litteratur/Historiografi:

I dette delkapittelet skal vi se nærmere på hva noen utvalgte forskere har fokusert på i sine studier av NSDAP i perioden 1924-1932. De ulike navnene er valgt ut på bakgrunn av sin relevans for denne spesifikke oppgaven, det finnes med andre ord et vel av andre forfattere som kunne blitt nevnt, men som av plassårsaker har blitt utelatt. Videre vil vi ta for oss relevant litteratur om NSDAP i Dessau 1924-1932.

Om NSDAP i perioden 1924-1932 er det skrevet et stort antall hyllemeter, og å gjøre rede for alt vil være umulig i en oppgave av dette omfang. Derfor har jeg valgt å konsentrere meg om utvalgte verker som jeg mener har størst relevans for oppgavens videre oppbygging. Noen av bøkene som vil bli presentert representerer en noe utdatert, men fortsatt relevant tilnærmingstype til NSDAP, mens de andre representerer en nyere, og mer moderne trend innen forskningen på nazibevegelsen.

Fordelen ved å ta i bruk en lokalhistorisk kontekst for å tilnærme oss en større helhet, det være seg den nasjonalsosialistiske ideologi, vil være å kunne avsløre ulike ideologiske satsningsområder, og sprik i den nazistiske bevegelsen. Selv karakteriserte nazistene denne tiden som «kamptiden», der de gjennom en «viljens triumf» klarte å formidle sin helstøpte og uforanderlige verdensanskuelse ut til den tyske befolkning ved hjelp av en effektiv sentralisert og nærmest totalitær partiorganisasjon, samt en effektiv propaganda bygget opp rundt et *Führerprinzip*. Denne mytologiserte versjonen av *Die Kampfzeit* har i noen grad blitt videreført av forskere i etterkrigstiden. Verd å nevne er Dietrich Orlows *The History of the Nazi Party 1919-1933*, som kom ut i 1969. Orlows forklaring må altså hvile på antakelsen om at nazistenes versjon faktisk var tilnærmet riktig. Selv om Orlov ikke på noen måte ukritisk sluker den nazistiske versjonen av sin tid i opposisjon, forfekter han teorien om en totalitær ovenfra-og-ned forklaring på utformingen av det nazistiske tankegods, og partiet som organisasjon.⁵ Spørsmålet som reiser seg blir da, var virkelig NSDAP en så sammensveiset bevegelse som de selv hevdet, og i hvilken grad kan tankegodset sies å være ferdig utarbeidet?

Mye kan tyde på at dette var tilfelle, avhengig av hva man velger å vektlegge. Det er vanskelig å bestride Hitlers totale lederskap over den bevegelsen han selv hadde skapt, særlig etter hans løslatelse fra fengselet i Landsberg, og hans politiske gjenoppstandelse etter opphevelsen av forbudet mot NSDAP i 1925.

⁵ Orlov, Dietrich, *The History of the Nazi Party 1919-1933*, (1969: University of Pittsburg Press), 7

Det er imidlertid vanskeligere å påvise en systematisk og sentral styring over de ulike lokalgruppene av partiet som sprang opp i Tyskland på denne tiden. Utrengingene som fant sted etter maktovertakelsen må nødvendigvis tyde på en ikke fullstendig utarbeidet ideologi, i det minste en ideologisk plattform med store indre spenninger og motsetninger, og manglende kontroll over sentrale aktører innad i partiet, og ikke minst i dets tilknyttede organisasjoner.

Ian Kershaw har i sin bok *Hitler Overmot og Nederlag* fra 2000, påpekt nettopp fraværet av en slik kontroll, og heller lansert teorien om å arbeide i tråd med *Der Führer*. Denne teorien gir mye mer handlingsrom til lokale aktører som arbeider opp mot et bredt definert og heller vagt ideologisk mål. Der Orlow står for et tradisjonelt, og muligens gammeldags, ovenfra-og-ned syn, vil Kershaws teori noe forenklet kunne beskrives som nedenfra-og-opp. Kershaws teori kan imidlertid også problematiseres ved at den forsøker å beskrive det nazistiske regimet, mens denne oppgaven utelukkende tar for seg NSDAP som, i det minste en nasjonal, opposisjonsbevegelse. Likevel vil en oppgave som tar for seg NSDAP på lokalt plan, og som heller i retning mot Kershaws teori, kunne være langt mer fruktbar enn en oppgave basert på de tidlige teoriene om NSDAP som først og fremst en eksponent for «fenomenet» totalitarisme.⁶

En bok som også bør nevnes er William Sheridan Allens bok *The Nazi seizure of Power*, fra 1966. Dens styrke i denne oppgaven er at den også forsøker å forklare NSDAPs fremvekst ved å ta utgangspunkt i en lokalhistorisk kontekst. Jeg velger å nevne Allens bok fordi den er den første i en etter hvert lang rekke studier som tar for seg NSDAP på et lokalt nivå. Allen forklarer nødvendigheten med en slik tilnærming på grunnlag av at «The Fuehrer reached the pinnacle of power because his followers were successful at the lowest level, at the base.»⁷ Utgangspunktet for Allens bok harmonerer altså godt med utgangspunktet for denne oppgaven, da de begge forsøker å forklare en større helhet ut fra et lokalhistorisk perspektiv. Det er imidlertid også vesentlige forskjeller som bør nevnes.

Allen forsøker i sin bok å besvare det store spørsmålet som de fleste med interesse for nazismen og det Tredje Rike stiller seg: Hvordan kunne et tilsynelatende sivilisert land som Tyskland, en teknologisk og kulturell tungvekt, synke så langt ned i den moralske avgrunnen ved og mer eller mindre frivillig gi makten til et så intolerant, primitivt og dogmatisk parti som NSDAP? Allens lokalhistoriske forklaringer på dette spørsmålet er gode

⁶ Orlow baserer i stor grad sitt teoretiske utgangspunkt om hva NSDAP var på forfattere som Arendt, Nolte, Friedrich og Brzezinski, grunnleggere og eksponenter for en tidlig totalitarismeteori med en ikke uvesentlig politisk agenda.

⁷ William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power The Experience of a Single German Town 1930-1935*, (Great Britain: 1966), Eyre & Spottiswoode Ltd, Preface

og detaljerte helt ned på mikronivå, men også ganske ordinære. Med ordinære mener jeg hans vektlegging av den nasjonale «store» politikken som hovedforklaring på NSDAPs økene oppslutning. Allen kan altså sies å beskrive det lokale NSDAP kun som en forlengelse av det nasjonale. Hovedforklaringen i kapitlene 1-9 er i all hovedsak materialistisk og vektlegger nasjonale og internasjonale aktører og hendelser, altså den store depresjonen i 1929 og det økonomiske jordskjelvet som dette medførte. Allen fokuserer på byens⁸ sterke funksjonærklasse som spesielt mottakelig for nazistenes propaganda, og påpeker også sosialistenes⁹ og de øvrige høyrepartienes manglende evne til å demme opp for nazistene. Allen understreker også at nazistenes evne til mobilisering av sine støttespillere i parader, suppekjøkken, og andre arrangementer, har spilt en vesentlig rolle i deres suksess i byen. Dette er alle gyldige forklaringer, nesten som klassikere å regne, som ofte har blitt brukt, men vi kan også med rette etterlyse et mer ideologisk perspektiv sett fra nazistenes side i Allens bok. Allen beskjeftiger seg i all hovedsak med mottakersiden i «Thalburg», og skriver forholdsvis lite om den nasjonalsosialistiske ideologi. Svakheten med dette utgangspunktet vil være at veien til oppfatningen om NSDAP som «folkeforførere» og de apolitiske, hypnotiserte, og terroriserte masser, vil være kort. Det gis med andre ord lite rom for forklaringer som støtter seg til at svært mange identifiserte seg med deler av det nazistiske tankegodset samtidig som de avviste andre deler, og det gis lite plass til det lokale NSDAP som ideologisk pådriver. Med andre ord kommer ikke samspillet mellom NSDAP og befolkningen godt nok frem. Allen fokuserer også for lite, ifølge undertegnede, på den ekstreme rasismen som bærende element i nazistenes ideologi, særlig i sitt forhold til det rasistiske «folkefellesskapet», *Volksgemeinschaft*, som nazistene aktet å realisere.

Der Allen og Orlow overser *Volksgemeinschaft* som et bærende element i nazistenes verdensanskuelse, har det i de siste årene oppstått et hovedsakelig tysk forskermiljø som behandler *Volksgemeinschaft* som et av de viktigste nøkkelbegrepene i forsøket på å forstå det nazistiske tankegodset. Dette må innebære og forstå nazistenes mening av begrepet, da ideen om et nasjonalt «folkefellesskap» er eldre enn NSDAP, særlig ble det brukt flittig etter krigsutbruddet i 1914, og begrepet ble brukt av både høyre- og venstrepartier i Weimarrepublikken. Hovedskillet mellom NSDAPs «folkefellesskap» og andre partiers bruk

⁸ Allen omtaler i sin bok byen som Thalburg. I virkeligheten omhandler boken byen Northeim i Niedersachsen. Allen har i tillegg til å forandre byens navn også anonymisert samtlige av sine intervjuobjekter ved å gi dem dekknavn, slik at ingen navn som blir nevnt i boken er reelle. Dette gjelder selvfølgelig ikke de store skikkelsene som Hitler, Goebbels, etc.

⁹ I dette tilfellet SPD. «Thalburg» hadde svært få KPD-sympatisører.

av ordet, er i følge nyere forskning¹⁰ rasismen som kjernepunkt i NSDAPs «folkefellesskap». Med andre ord dreier det seg om rent biologiske bindinger mellom raserene *Volksgenossen*, og utstøting av «fellesskapsfremmede». Som en forlengelse av nazistenes rasistiske syn på den tyske befolkning skulle innbyggerne i «folkefellesskapet», det vil si de som av rasemessige årsaker ble funnet verdig, bli inkludert i en stor organisk enhet. Staten er med andre ord ikke et mål som hos Fascistene i Italia, men et middel for å realisere et raserent tusenårsrike. Denne tilnærmingsmåten ønsker å indentifisere ulike inkluderings- og ekskluderingsmekanismer som blir iverksatt overfor den tyske befolkningen, der «ariere» skal bindes tettere til partiet og bevegelsen, og de «felleskapsfremmede» støtes ut av samfunnet. Nyere forskning forsøker altså å belyse et nazistisk utgangspunkt om en grunnleggende ulikhet i den tyske befolkningen i en grad som ikke er gjort tidligere. Denne oppgaven må sees som en forlenging av denne forskningstrenden. Jeg vil forsøke å identifisere en nazistisk forståelse rundt begrepet *Volksgemeinschaft*, og undersøke i hvilken grad det brukes av NSDAP Dessau.

Som tidligere nevnt er det forholdsvis sparsomt med litteratur som omhandler NSDAP i Dessau i perioden 1924-32. To relevante områder er imidlertid forholdsvis godt dekket, henholdsvis jødenes historie, ført i pennen av historikeren Dr. Bernd G. Ulbrich, og designhøyskolen Bauhaus' virke i Dessau fra 1925-1932. På toppen av dette finnes lokalhistoriske utgivelser¹¹ som omhandler området Anhalt, der Dessau som historisk knutepunkt blir dekket, samt en selvbiografisk fremstilling av Dessaus tidligere borgermester Fritz Hesse, som gir leseren en førstehåndsberetning fra perioden som oppgaven omhandler.

Jødene i Dessau har lenge vært en vesentlig del av byens befolkning, og de har en flere hundre år gammel historie som samfunnsborgere. En som har fordypet seg i dette temaet er Bernd G. Ulbrich. Han står bak en rekke utgivelser som dekker Dessaujødene historie, biografier om byens fremtredende jødiske borgere, samt antisemittiske holdninger blant befolkningen i Dessau på 1920- og 30 tallet.¹² Ulbrich' forskning er i stor grad basert på primærkilder, og gir leseren mye informasjon av realhistorisk høy verdi. Ulbrich' kanskje

¹⁰ Forfattere som i stor grad har tatt for seg begrepet *Volksgemeinschaft* er Michael Wildt, Frank Bajohr, Armin Nolzen, Franz Janka, Detlef Schmiechen-Ackermann og Norbert Frei. Av engelskspråklige forfattere kan David Welch nevnes.

¹¹ Boken *800 Jahre Anhalt* er av nyere dato, og ble utgitt i forbindelse med Anhalts 800-årsjubileum i 2013. Den inneholder en kronologisk historie, med bidrag fra ulike forfattere. Utgitt av *Anhaltischen Heimatbund E.V.* Også verd å nevne er Mathias Tullners *Geschichte Sachsen-Anhalts*, fra 2008. Tullner er også en av bidragsyterne til førstnevnte verk.

¹² De mest sentrale av Ulbrich' bøker som tar for seg jødene i Dessau er *Antisemitismus in Dessau Eine Spurensuche in den Jahren 1924 bis 1939, Nationalsozialismus und Antisemitismus in Anhalt Skizzen zu den Jahren 1932 bis 1942*. En annen bok er *Geschichte der Juden in Dessau zu Beginn der dreissiger Jahre* (Dessau:1995), skrevet av Eva-Maria Herz-Michl og Dagmar Mäbert.

mest komplette verk som berører NSDAP i Dessau er boken *Dessau im 20. Jahrhundert*, fra 2013. I denne boken vier Ulbrich stor plass til de turbulente årene under Weimarrepublikken, og fokuserer i større grad på hele samfunnet fremfor et lite segment av befolkningen. Hoveddelen av hans forskning har imidlertid i all hovedsak hatt en beskrivende og oppklarende rolle, mens det nazistiske tankegods ikke har blitt brukt som noe annet enn kontekstualiserende. Denne oppgavens tyngdepunkt, om hvordan NSDAPs ideologi i Dessau ble presentert, og i hvilken grad den samsvarte med NSDAP nasjonalt, står altså igjen som ubesvart.

NSDAPs agitasjon mot Bauhausskolen vil inneha en sentral plass i denne oppgaven. Litteraturen om Bauhaus er så omfangsrik at det igjen ville være umulig å presentere all forskning i en oppgave av dette formatet. Derfor må vi igjen konsentrere oss om det som kan sies og være hovedverkene og det som har relevans for denne oppgaven, og kanskje viktigere, hva som ikke er skrevet om forholdet mellom nazismen og Bauhaus.

Et av de mer leservennlige verkene som omhandler Bauhaus er Magdalena Drostes *bauhaus 1919-1933*. Drostes bok vil nok i større grad appellere til estetikere enn historikere, men gir likevel en god historisk fremstilling, helt fra Bauhaus' fødsel i Weimar, til dens undergang i Berlin i 1933. Forholdet mellom NSDAP og Bauhaus forklares imidlertid flyktig, der hovedargumentet for nazistenes stenging av Bauhaus Dessau i 1932 forklares med en nazistisk aversjon mot det «moderne» som Bauhausskolen representerte, en form for modernitet som var fullstendig uharmonisk med nazistenes politiserte kulturpreferanser.¹³ Jeg ønsker i denne oppgaven å gå enda mer i dybden når det gjelder nazistenes avvisning av Bauhaus. NSDAPs avvisning av Bauhaus kun tuftet på en aversjon mot modernitet blir etter min mening noe snever. Modernitetsbegrepet i seg selv er vanskelig å definere, og spørsmålet om NSDAP var et antimoderne parti er minst like vanskelig å svare på. De fleste av Bauhaus' ansatte havnet under regimetiden på listen over *Entartete Kunst*, eller degenerert kunst. Imidlertid er det også eksempler på tidligere ansatte som tar på seg oppdrag fra nazi-regjeringen. Overraskende nok ble heller ikke Bauhausbygningen, kanskje selve legemliggjørelsen av selve Bauhauskonseptet aldri revet, men heller *Gleichschaltet* inn i det tyske samfunnet etter maktovertakelsen i Dessau i 1932.

Bauhaus kan sees på som en politisk metafor som ifølge nazistene representerer alt som er galt med det tyske samfunnet. En grundig analyse av nazistenes forhold til Bauhaus,

¹³ Magdalene Droste, *Bauhaus 1919-1933*, (Hong Kong, Köln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo: Taschen, 2012), 227

der Bauhaus brukes som et prisme som vi ser gjennom, for å avdekke nazistenes tankesett, vil altså være svært fruktbart. En slik tilnærningsmåte har ikke blitt gjort tidligere.

Jeg har i denne oppgaven også i stor grad støttet meg på Gerhard Pauls *Aufstand der Bilder*. Paul skriver i sin bok om strukturene i nazistenes propagandaapparat, samt at han grundig analyserer de ulike valgkampene som NSDAP deltok i. Dette har hatt sto verdi for denne oppgaven, da det gjør arbeidet med å se NSDAP Dessaus fokusområder opp mot det sentrale NSDAP lettere.

1.5 Volksgemeinschaft

Denne oppgaven har som teoretisk grunnlag at for å forstå nasjonalsosialismen som politisk ideologi, er det tvingende nødvendig å se nærmere på det fremtidige idealsamfunnet bevegelsen ønsket å skape. Det er grunn til å tro at NSDAPs presentasjon av et nytt «folkefellesskap» sterkt bidro til deres eksplosive øking i antall sympatisører, og en analyse av deres oppfatning av et slikt fremtidig fellesskap er derfor nødvendig.

En slik analyse må inneholde flere ulike punkter. Først og fremst var selve begrepet *Volksgemeinschaft* ikke noe nytt i det tyske samfunnet anno 1925-1933. Det ble brukt lenge før NSDAP oppsto som politisk bevegelse, og ble samtidig brukt av de aller fleste partier med ulik ilagt betydning. Det vil med andre ord være fruktbart å se på begrepets opprinnelse og mangfoldige bruk, før nazistene gjør begrepet til sitt eget.

Hoveddelen i en slik analyse må naturligvis handle om å forstå nazistenes egen oppfatning rundt et slikt samfunn, og da med et hovedpunkt på hvem som skal utgjøre det, og på hvilket grunnlag. Til tross for flittig bruk av andre, ofte politisk forskjellige partier og grupperinger, fikk nazistene æren for og virkelig å ha skapt et fellesskap som alle tyskere kunne identifisere seg med¹⁴, uavhengig av økonomisk og sosial klassebakgrunn. En analyse av NSDAPs *Volksgemeinschaft*, og dets rolle i propagandaen er med andre ord nødvendig.

Til slutt vil jeg forsøke å overføre denne kunnskapen til konteksten Dessau. Her vil jeg forsøke å identifisere ulike partiers fortolkning av et «folkefellesskap», og ikke minst NSDAP Dessaus holdning til et fremtidig *Volksgemeinschaft*. Det vil da være nødvendig å se på hvilken mening det lokale nazistpartiet legger i dette begrepet, i hvilken grad det samsvarer med den nasjonale (og da særlig Hitlers) oppfatning, og samtidig se i hvilken grad det figurerer i propagandaen som blir presentert i Dessau.

¹⁴ Peter Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009), 38

1.5.1 Opprinnelse og mangfoldig bruk:

Selv om begrepet *Volksgemeinschaft* i dag nærmest utelukkende påkaller minner om nazisme og fremmedhat, har ordet røtter som strekker seg lengre tilbake i tysk historie enn både det Tredje Riket, og nazismen. Tyskland var etter den industrielle revolusjonen blitt et klassesamfunn bygget opp rundt en klar hierarkisk sosial struktur, med klare sosiale skillelinjer. Skapelsen av et «folkefellesskap» i en ung stat preget av store indre spenninger skulle vise seg å være svært vanskelig, til tross for iherdige forsøk. Vi skal i de følgende avsnittene se nærmere på dette.

Et av de tidligste forsøkene på å skape en form for nasjonal enhet i Tyskland etter landets samling kan sies å være under Otto von Bismarck. Selv om Bismarck aldri brukte termen *Volksgemeinschaft* som en beskrivelse på sitt idealsamfunn, inneholder deler av hans politikk noe som kan beskrives som et proto-«folkefellesskap». Under Bismarck ble det igangsatt kampanjer som *Kulturkampf*, som hovedsakelig rettet seg mot den katolske kirken, samt at et lovverk rettet mot sosialistiske bevegelser og partier kom på plass. For å kompensere for undertrykkningen av sosialistiske partier ble det forsøkt skapt en tysk velferdsstat som skulle ivareta de svakeste i samfunnet, og demme opp for spredningen av sosialistiske ideer. I tillegg ble spesielt den polske minoriteten i Tyskland satt under et voldsomt press, og det ble gjort forsøkt på å «germanisere» de ulike minoritetsgruppene som bodde i landet.

Selv om Bismarcks politikk nok var mer pragmatisk enn ideologisk motivert, ser vi likevel under hans styre et klart forsøk på å binde befolkningen sammen i en kulturelt homogen nasjonalstat etter de tyske samlingskrigene. Antisosialistiske og antikatolske kampanjer bidro muligens til en økt oppfatning om Tyskland som en nasjonal enhet, men samtidig støttet en slik politikk fra seg store deler av befolkningen, og da spesielt de katolske polakkene som ble utsatt for en ren assimileringspolitikk. Tyskland var med andre ord under forrige århundreskift mer et fragmentert *Gesellschaft*» bestående av ulike etniske, kulturelle, religiøse og økonomiske lag enn et *Gemeinschaft*» der innbyggerne er bundet sammen i en gjensidig følelsesmessig enhet.¹⁵

¹⁵ «*Gemeinschaft*» og «*Gesellschaft*» er to begreper innen tysk sosiologi som blir definert av Ferdinand Tönnies i 1887. I sin bok skisserer Tönnies to ulike typer samfunn bygget opp rundt to ulike typer mellommenneskelige relasjoner. Et «*Gemeinschaft*» knyttes i følge Tönnies i stor grad til familie og andre følelsesmessige bånd som for eksempel vennskap, og representerer gjerne en eldre, og mer agrar pre-industriell samfunnsform. På den andre siden er «*Gesellschaft*» et fenomen av nyere dato, som kort går ut på mer formaliserte og distanserte relasjoner, for eksempel i forretningslivet. Til tross for det man kan kalle mer upersonlige relasjoner, er likevel

Begrepet *Volksgemeinschaft* ble for alvor aktualisert ved utbruddet av Første Verdenskrig i 1914, og det er ved utbruddet av krigen det blir en allment kjent term i Tyskland. Da Tyskland ble trukket inn i krigen, ble dette avgivelig feiret at en forent befolkning på tvers av ulikheter. Alle skillelinjer i samfunnet ble tilsidesatt, og tyskerne feiret euforisk en nyvunnet nasjonal solidaritet som kan oppsummeres ved Keiser Wilhelm 2 egne ord: *Ich kenne keine Parteien mehr, ich kenne nur Deutsche*. Dette er i etterkant blitt kjent som «ånden fra 1914». En slik nasjonal solidaritet fremsto som en ny fødsel for det tyske folk. Stand -og klassetilhørighet spilte ikke lenger en rolle, nå handlet det først og fremst om, gjennom kollektiv styrke, å vinne en krig som var blitt påtvunget Tyskland. Alle interne stridigheter skulle nå legges til side, og erstattes av en kollektiv harmoni (*Burgfrieden*) som jobbet opp mot et felles nasjonalt mål.

«Ånden fra 1914» var imidlertid i stor grad en fabrikkert myte presentert av makthaverne, og som vi senere skal se, også av nasjonalsosialistene. Til tross for en tidlig åpenbar og tverrpolitisk støtte til krigsdeltakelse i 1914, tok det ikke lang tid før det begynte å murre i rekkene. Michael Wildt beskriver både åpent opprør og plyndringer av forrentninger i Berlin allerede i 1915¹⁶ Også David Welch peker på at krigsentusiasmen dalte relativt fort etter hvert som det ble klart at dette var en krig som ikke ville være over i løpet av noen uker.¹⁷ Høye menneskelige tap og matmangel fremmedgjorde tyskerne fra sitt edle mål, og interne konflikter erstattet raskt følelser av enhet og nasjonal solidaritet. Ytre faktorer, som den russiske revolusjonen i 1917, sendte også ideologiske dønninger innover et stadig mer svekket Tyskland og streiker i den krigsnødvendige rustningsindustrien ble etter hvert vanlig.

Dersom det i det hele tatt eksisterte en form for «folkefellesskap» i krigsperioden 1914-1918, var det definitivt slutt med Tysklands krigsnederlag. Tyskland var slått militært, til tross for myter som hevdet det motsatte, og Tyskland var i 1918 et splittet land preget av kaos, opprør og revolusjoner der de opprinnelige skillelinjene, og da kanskje særlig klassetilhørighet, trumfet påstanden om samhold og nasjonal solidaritet.

I motsetning til den gamle orden, det vil si Keiseren og hans kabinett og støttespillere, overlevde imidlertid begrepet *Volksgemeinschaft* første Verdenskrig, men det ble nå ilagt en ny og ofte mer demokratisk betydning som passet bedre sammen med den nyopprettede

aktørene i et «*Gesellschaft*» gjensidig avhengig av hverandre, særlig på et økonomisk og samfunnsnormativt plan. Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft Grundbegriffe der reinen Soziologie*, (Berlin: Karl Curtius, 1922), 8, 39.

¹⁶ Michael Wildt, *Die Unleichkeit des Volkes*, 25, i Frank Bajohr og Michael Wildt, *Volksgemeinschaft Neue Forschungen zur Gesellschaft der Nationalsozialismus*, (Frankfurt am Main: Fischer, 2009)

¹⁷ David Welch, *The Third Reich Politics and Propaganda*, (London: Routledge, 1993), 53

Weimarrepublikken. Jeg vil derfor kort ta for meg noen av de toneangivende partiene i Weimarrepublikken, og redegjøre for deres holdning til et nasjonalt «folkefellesskap».

En av de første som trekker *Volksgemeinschaft* i en betydelig demokratisk retning er Hugo Preuss, en av Weimarkonstitusjonens viktigste bidragsyttere. Preuss, som representerte partiet *Deutsche Demokratische Partei* (DDP), skrev blant annet i *Berliner Tageblatt* at:

Nicht Klassen und Gruppen, nicht Parteien und Stände in gegensätzlicher Isolierung [können], sondern nur das gesamte deutsche Volk, vertreten durch die aus völlig demokratischen Wahlen hervorgehende deutsche Nationalversammlung, kann den deutschen Volksstaat schaffen.¹⁸

Det handlet i følge Preuss altså om å transcendere klasse- og standstilhørighet for å skape et ekte fellesskap som den nye demokratiske staten kunne hvile på. Umiddelbart kan dette tyde på en utstrakt hånd, eller snarere en oppfordring, til den tyske industriarbeiderklassen som tradisjonelt sverget til de marxistiske partiene, og der særlig KPD representerte en fiendtlig holdning mot Weimarrepublikken. Videre kan det sees som et forsøk på å legge religiøse skillelinjer til side. Dette vil særlig gjelde ulikhetene mellom protestanter og katolikker, men også andre trossamfunn som jødene, et trossamfunn Preuss selv tilhørte. Det er imidlertid viktig å påpeke at det i dette tilfellet ikke var snakk om å gjenopplive «ånden fra 1914». Tvert imot skulle det bygges et nytt og demokratisk samfunn, og for å få til dette var det nødvendig å inkludere alle tyskere i et fellesskap som aktivt jobbet mot dette målet. Det handlet med andre ord om å sikre oppslutning rundt den nye grunnloven, og med det grunnlaget for den nye staten. Ut over 1920-tallet blir det klart at hovedmålet med DDPs «folkefellesskap» er å bekjempe klassetanken. Et valgspråk fra 1924 lyder: «Demokratie heisst Überwindung des Klassenkampfgedankens durch Volksgemeinschaft»¹⁹. Det må imidlertid presiseres at til tross for DDPs avvisning av klassetanke, forfekter de et demokratisk fellesskap der alle tyskere har en plass uavhengig av politisk tilhørighet.

Vi finner en liknende fremstilling av et «folkefellesskap» hos det høyreliberale *Deutsche Volkspartei* (DVP), særlig da partiet var under ledelse av Gustav Stresemann. I partiets tidlige år var skepsisen mot det nye demokratiet fremtredende, særlig på grunn av det

¹⁸ Hugo Preuss, «Volksstaat oderverkehrter Obrigkeinstaat», i *Ders., Staat, Recht und Freiheit. Aus 40 Jahren deutscher Politik und Geschichte*, (Tübingen:1926, 367 [365-368], sitert i, Michael Wildt, «Die Ungleichheit des Volkes», 26 i Frank Bajor, Michael Wildt, *Volksgemeinschaft Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*

¹⁹ Jürgen C. Hess «Das ganze Deutschland soll es sein». *Demokratischer Nationalismus in der Weimarer Republik am Beispiel der Deutschen Demokratischen Partei*, (Stuttgart: 1978), 332 sitert i Michael Wildt, *Die Ungleichheit des Volkes*, 29

sosialistiske SPDs rolle i opprettingen og forsvaret av Weimarrepublikken. Stresemanns strategi var å glatte ut forskjellene mellom høyre og venstresiden i Tyskland, ved å inngå kompromisser og samarbeid med begge sider. Partiets skepsis mot den politiske venstresiden vedvarte imidlertid, og økte etter Stresemanns død i oktober 1929. Partiets oppfatning av et «folkefellesskap» kan altså i større grad enn hos DDP sees som et fellesskap bestående av den politisk borgerlige siden, rettet mot venstresiden.²⁰

Ideen om et folkefellesskap fant imidlertid resonans ikke bare på den politiske høyresiden i Weimar-Tyskland. Den nye statens første Rikskansler, Friedrich Ebert (SPD), var blant annet en flittig bruker av begrepet. Til tross for at «folkefellesskap» og klassetanke var to uforenelige begreper for høyresiden, mente SPD derimot at målet om det klasseløse samfunnet representerte et «folkefellesskap». Som svar på borgerlige påstander om at sosialisme og *Volksgemeinschaft* representerte to diametrale motsetninger, påsto SPD-politikeren Hermann Heller at

Sozialismus bedeutet keineswegs das Ende, sondern die Vollendung der nationalen Gemeinschaft, nicht die Vernichtung der nationalen Volksgemeinschaft durch die Klasse, sondern die Vernichtung der Klasse durch eine wahrhaft nationale Volksgemeinschaft²¹

De to begrepene var for SPD altså ikke adskilte, men tvert i mot tett sveiset sammen. Høyresidens kritikk var ugyldig, fordi målet til sosialistene var et klasseløst «folkefellesskap», og for å skape dette fellesskapet var det tvingende nødvendig å erkjenne eksistensen av ulike klasser for senere å kunne bryte dem ned. Dette skulle skje gjennom lovlige politiske reformer, og ikke gjennom den voldelige revolusjonen som ekstreme partier som KPD forfektet.

Begrepet *Volksgemeinschaft* er som vi ser noe som ikke spontant oppstår, men som har sine røtter tilbake i tid, og som utvikles i takt med nye politiske strømninger. Vi har sett kort på politikken til Otto von Bismarck, som til tross for ikke rent direkte kan sies å ha hatt en visjon om et *Volksgemeinschaft* likevel skapte, og konsoliderte en tysk nasjonalstat. Etter opprettelsen av Tyskland i 1871, besto en vesentlig del av hans politikk i å bryte ned forskjeller på politisk, religiøs, og kulturelt plan. Under første Verdenskrig får begrepet et tydelig oppsving som tegn på nasjonal solidaritet blant befolkningen i et land omgitt av

²⁰ Michael Wildt, *Die Ungleichheit des Volkes*, 30

²¹ Heller, «Sozialismus und Nation» in: *Gesammelte Schriften*, bd. 1, Leiden 1971, 468 [437-526]; sitert i Michael Wildt, *Die Ungleichheit des Volkes*, 33 i Bajohr, Wildt, *Volksgemeinschaft*.

fiender selv om dette i stor grad var fabrikkert snarere enn opplevd, med mulig unntakelse av krigens første uker. Etter krigsnederlaget blir begrepet brukt både av den politiske høyresiden og av venstresiden med ulik ilagt betydning.

Når nazismen oppstår som politisk bevegelse er altså *Volksgemeinschaft* et mangefasettert politisk begrep, men likevel en svært synlig term som mange tyskere identifiserer seg med. Nazistene hadde med andre ord mye å vinne på å bruke dette som hovedbegrep i presentasjonen av sin verdensanskuelse.

1.5.2 Volksgemeinschaft som politisk begrep i Dessau:

Som vi har sett får *Volksgemeinschaft* sitt gjennombrudd som politisk begrep i Tyskland under Første verdenskrig. I dette underkapittelet ønsker jeg å undersøke i hvilken grad dette også gjaldt for Dessau. Også her ble krigsutbruddet romantisert, og det offentlige liv var preget av en skjønnmalt versjon som ble brakt til folket gjennom sensurerte rapporter, kinoforestillinger, og foredrag.²² Likevel kan mye tyde på at den reelle oppslutningen rundt krigen tidvis var stor også i Dessau. Etter krigsutbruddet samlet det seg den 2. september 1914 en stor menneskemengde foran fyrsteresidensen i *Kavalierstrasse*, der det ble jublet og sunget nasjonalistiske sanger.²³ Dette kan tyde på en tidlig oppslutning ikke ulik den vi ser i resten av Tyskland, og som vi drøftet i innledningen.

Imidlertid kunne man heller ikke i Dessau underslå det faktum at krigen etter hvert ble svært kostbar. De fleste «Dessauere» som deltok i kamphandlinger under krigen ble innrullert i *Anhaltischen Infanterie-Regiment Nr. 93*, selv om noen også tjenestegjorde i andre avdelinger. Dette regimentet, som ikke utelukkende besto av menn fra Dessau men hele Anhalt, hadde 103 døde offiserer, samt 3.320 døde underoffiserer og menige etter krigen. I tillegg var det på slutten av 1918, 19.890 sårede soldater innlosjert i byens lasaretter. Det er imidlertid nærmest utelukket at alle disse hadde tilknytning til byen da de ble brakt inn fra forskjellige frontavsnitt.²⁴ Det som imidlertid er sikkert er at virkeligheten fortonet seg annerledes også for Dessaus innbyggere enn det den offisielle propagandaen tilsa.

Krigens slutt viser også at den gamle orden var ferdig som politisk kraft også i Dessau. Etter mytteriene i Wilhelmshaven og Kiel, fulgte garnisonen i Dessau etter den 9. november 1918 da det kom til åpent opprør. Dette opprøret ble straks etterfulgt av arbeidere og andre

²² Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert 800 Jahre Dessau-Rosslau Eine Stadtgeschichte*, (Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2013), 75

²³ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 76

²⁴ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 79-81

sivile, og det ble satt opp arbeider- og soldatråd i byen. Det kom imidlertid aldri til en blodig revolusjon i Dessau. Uten at noen fremsatte direkte krav om avgang, tok Prins-Regent Aribert av Anhalt selv initiativet til en politisk nyordning ved frivillig å gå av. Ved prins-regentens avgang lå nå den politiske ballen hos sosialdemokratene, som i det påfølgende valget til ny *Landesversammlung* fikk 58 prosent av stemmene. I *Dessauer Gemeinderatswahlen* den 24. februar 1919 fikk SPD 17 mandater, *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USDP) 1, DDP 13, og *Mittelstandspartei* 2 mandater.

Til tross for et absolutt flertall valgte likevel SPD å gå i koalisjon med DDP, som fikk borgermesterposten, og som var et parti som SPD i mange spørsmål sto langt fra. Denne koalisjonen skulle bestå helt frem til NSDAPs overtakelse i 1932, bortsett fra et kort avbrekk i 1924.²⁵

Det er tydelig at demokratiet allerede på dette tidspunktet hadde et solid fundament i Dessau, og i Anhalt for øvrig. Overgangen fra fyrstedømme til fristat forløp smertefritt, og det politiske samarbeidet mellom de to suverent største partiene tyder på at oppfatningen om et «folkefellesskap» i Dessau er sterkt forankret i et demokratisk tankesett. Særlig tilretteleggingen for etableringen av Bauhausskolen i 1925 står som et konkret eksempel for et forsøk på å bygge videre opp rundt et pluralistisk samfunn i Dessau. Ut over 1920-tallet, da byen i likhet med resten av landet opplevde en galopperende hyperinflasjon med påfølgende arbeidsledighet og økende sosiale motsetninger, oppsto det imidlertid andre og mindre demokratiske oppfatninger om et slikt fellesskap.

På spørsmålet om i hvilken grad befolkningen i Dessau ble presentert for ulike former for *Volksgemeinschaft*, kan vi svare at sannsynligheten for dette er svært høy, og etter 1924 kan fastslå med sikkerhet at dette var tilfelle. I 1924 ble det avholdt *Stadtverordnetenwahlen* i Dessau, der en tverrpolitisk valgliste stilte til valg under navnet *Volksgemeinschaft (Stadt und Land)*. Denne listen, som omfattet partiene *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP), DVP, samt flere lokale foreninger, oppfordret i en annonse i *Anhalter Anzeiger*

Alle Mitglieder und Anhänger dieser Parteien sowie alle nationalgesinnten Angestellten, Arbeiter usw. Wählen die Liste der Volksgemeinschaft (Stadt und Land)²⁶.

Med andre ord hadde denne valglisten en tydelig høyreprofil, både på bakgrunn av partiene den besto av, men også på grunn av dens oppfordring til alle nasjonalistisk orienterte

²⁵ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 96-97

²⁶ *Anhalter Anzeiger* 06.11.1924

arbeidere og funksjonærer til å stemme på seg. En slik inkluderende retorikk viste seg å være en god strategi i dette tilfellet, og av 40.240 avgitte stemmer, fikk listen *Volksgemeinschaft (Stadt und Land)* 16.026, noe som utgjorde 39,82 prosent av stemmene.²⁷ Dette valgresultatet kan fortelle om en økende skepsis mot SPD/DDP koalisjonen, men ikke minst forteller det om en befolkning som tydelig dras mot begrepet *Volksgemeinschaft*, og at begrepet i seg selv har en mobiliserende kraft. I etterkant av valget ble det i en artikkel i *Anhalter Anzeiger* pekt på at denne avvisningen av sosialdemokratiet bunnet ut i

eine tiefe nationale Sehnsucht durch die Massen, die die Sozialdemokratischen Phrasen von der Internationale zum Überdruß satt haben und sich sehnen nach einem festen nationalen Willen.²⁸

Det er imidlertid viktig å påpeke at *Anhalter Anzeiger* politisk sverget til nettopp de partiene som utgjorde denne valgblokken, og at uttalelser som dette bør sees kritisk på. Samtidig er nok ikke deres analyse av valgresultatet helt ugyldig, til tross for politisk skjønning fra avisens side.

De borgerlige partiene var imidlertid ikke alene om å bruke begrepet *Volksgemeinschaft* som en del av sin verdensanskuelse. Politiske bevegelser var også en synlig del i Dessaus politiske jungel, og disse var også flittige brukere av «folkefellesskapet» som politisk slagord. Et eksempel er gruppen *Wehrwolf*. Denne gruppen, som ble grunnlagt i Halle (Saale) og ikke må forveksles med «geriljaen» som ble dannet på tampen av andre Verdenskrig, forble forholdsvis marginal²⁹ med tanke på oppslutning helt frem til den frivillig gikk inn i NSDAPs organisasjoner etter maktovertakelsen. En annen gruppe med mye større folkelig oppslutning var Stahlhelm, *Bund der Frontsoldaten*. Det kan være fruktbart å se på deres ide om et «folkefellesskap», da det finnes noen kilder fra Dessau som beskriver deres syn.

Wehrwolf Bund deutscher Männer und Frontkrieger ble grunnlagt i Halle (Saale) 11. januar 1923. *Wehrwolf* var en bevegelse på ytterste høyre fløy, og forfektet et verdenssyn som hvilte på militarisme, revansjisme, og imperialisme. Således var den ikke ulik hverken Stahlhelm eller NSDAP. Bevegelsen var uttalt antidemokratisk, og avviste ideen om et classesamfunn

²⁷ *Anhalter Anzeiger* 18.11.1924

²⁸ *Anhalter Anzeiger*, 16.05.1924, sitert i Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 151

²⁹ Det er anslått at gruppen hadde mellom 30-40.000 medlemmer i perioden 1924-1929. I 1933 var tallet 10.000. Dieter Fricke, *Die Bürgerlichen Parteien in Deutschland Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*, (VEB Bibliographisches Institut: Leipzig 1970), bd.2, 835

som en marxistisk villfarelse. *Wehrwolf* hadde imidlertid en sterk oppfatning om et fremtidig *Volksgemeinschaft*, og i de få kildene som er tilgjengelig er dette et begrep som figurerer ofte. Fra 1927 forfektet bevegelsen et fremtidig «tredje rike», som skulle hvile på grunnlaget av et nasjonalt «folkefellesskap». I løpet av bevegelsens korte levetid ble også antisemittismen en stadig viktigere del av dette framtidssamfunnet.³⁰

Wehrwolf etablerte seg i Dessau 31. oktober 1923.³¹ Selv om gruppen raskt kom i skyggen av *Stahlhelm*, og etter hvert også av NSDAP, finner man med jevne mellomrom annonseringer av møter, basarer, og såkalte «tyske kvelder» i regi av *Wehrwolf*. Ideologisk kan gruppen med rette kalles nasjonalsosialistisk, og særlig deres forståelse av et «folkefellesskap» understreker dette. I en artikkel i *Anhalter Anzeiger* understreker Dessau-avdelingen av *Wehrwolf* at

seiner Idee und damit sich selbst zielbewusst treu blieb, indem bei dem Bekenntnis zum völkischen Deutschland der Kernpunkt der Idee wurde und blieb: die Volksgemeinschaft bei Ausschaltung jeglicher eigennütziger Interessen und hintenansetzen des eigenen Ichs in edlem Pflichtbewusstsein zum Dienst am Vaterland.³²

Et «folkefellesskap» for *Wehrwolf* måtte altså innebære at innbyggerne satte sine personlige egeninteresser til side, til fordel for et organisk kollektiv. Selv om det ikke direkte nevnes i artikkelen i *Anhalter Anzeiger* er det også all grunn til å tro at denne inkluderingen også vil bli ledsaget av en ekskludering av enkelte innbyggere på et rasistisk grunnlag, og dette vil trolig være rettet hovedsakelig mot Dessaus jøder. Selv om *Wehrwolf* var og forble en marginal gruppe i Dessau, er de likevel synlige representanter for en type tolkning av et rasistisk-organisk «folkefellesskap», allerede før NSDAP etablerer seg i Dessau.

En annen gruppe som i stor grad besto av dimitterte soldater og frikorpsmedlemmer, og som hadde et mye større nedslagsfelt i Dessau enn *Wehrwolf*, var *Stahlhelm*, *Bund der Frontsoldaten*. Denne gruppen, oppkalt etter den karakteristiske stålhjelmen som ble brukt av Tysklands væpnede styrker, ble grunnlagt i byen Magdeburg rett etter Første verdenskrig.. Den korte avstanden mellom Magdeburg og Dessau gjorde at *Stahlhelm* raskt etablerte seg i byen, og Dessau-avdelingen av *Stahlhelm* ble raskt en av de mest toneangivende stemmer på den borgerlig/nasjonalistiske siden i Dessau. Etterhvert representerte organisasjonen en av de

³⁰ Dieter Fricke, *Die Bürgerlichen Parteien*, 839

³¹ *Anhalter Anzeiger*, 31.10.1926

³² *Anhalter Anzeiger*, 13.10.1926

største truslene mot det demokratiske Weimar-Tyskland, noe som kan eksemplifiseres ved at de i 1930 hadde over 500.000 medlemmer.

Stahlhelms «folkefellesskap» var i hovedsak militaristisk, og sterkt knyttet til ånden fra 1914. Under festivalen *Frontsoldatentage* i Dessau i juli 1930 stilte Dessau-avdelingen mannsterke opp, og reporteren fra *Anhalter Anzeiger* hadde i sin artikkel tydelige vanskeligheter med å skjule sin beundring for organisasjonen som under tidligere tilsvarende tilstelninger hadde «kledd byen opp i et hav av svarte, hvite, og røde faner.»³³ I den samme artikkelen berøres «folkefellesskapet» i stor grad.

Man hat unter dem Geschrei der Gegner vergessen, dass der Stahlhelm nichts anderes ist als die Gemeinschaft von alten Soldaten, die den Frontgeist, den Geist der Kameradschaft; in die Bürgerlichen Verhältnisse mit hinübergenommen haben und mit ihm das deutsche Volk erfüllen wollen, um auf diesem Wege zu einer wirklichen Volksgemeinschaft zu kommen.³⁴

Volksgemeinschaft var altså et viktig begrep også for *Stahlhelm*. Deres fortolkning går imidlertid i større grad i en retning som handler om å gjenopplive euforien som hjemsoekte Tyskland under utbruddet av Første verdenskrig. Mange av medlemmene var også sterkt monarkistiske, og hadde et mål om å gjeninnsette Hohenzollerne under en autoritær statsform. Tyskland og tyskere skulle på bakgrunn av Stahlhelms oppfatning om et «folkefellesskap» inkluderes i et harmonisk fellesskap der «frontånden», det vil si et felles kollektivt minne om den gangen nasjonen stod samlet mot de utenlandske fiendene, var kjernepunktet.

Det fantes imidlertid også en klar ekskluderingsmekanisme i *Stahlhelms* fremstilling av *Volksgemeinschaft*. Hovedsakelig kretset denne rundt «dolkestøtlegenden» som tilsa at Tyskland aldri var blitt beseiret på slagmarken, men ble stukket i ryggen av egne politikere. Først og fremst var det sosialdemokratene som for *Stahlhelm* fremsto som de største synderne på grunn av sin motstand mot krigen, og ikke minst ved å inngå fredsforhandlinger med Ententemaktene. Som følge av dette sto Weimarrepublikken for *Stahlhelm* frem som selve legemliggjørelsen av en feig, pasifistisk politikk. Det fantes imidlertid også vesentlige antisemittiske strømninger i *Stahlhelm*, og jøder ble nektet opptak i organisasjonen på bakgrunn av en oppfatning om at jødene spilte en vesentlig rolle i «novemberforræderiet». Dette var selvfølgelig ikke annet enn en sjofel bakvaskelse av tidligere jødiske soldaters

³³ *Anhalter Anzeiger*, 04.07.1930

³⁴ *Anhalter Anzeiger*, 04.07.1930

krigsinnsats, da man vanligvis regner med at 85.000 jødiske tyskere kjempet under krigen, hvorav 12.000 falt.

Vi har i dette underkapittelet undersøkt om hvorvidt begrepet *Volksgemeinschaft* er levende i Dessau, og av hvem det brukes av. Som i resten av Tyskland er det utbruddet av første Verdenskrig som setter termen på dagsordenen, der det blir brukt som et uttrykk på nasjonal solidaritet og mobilisering mot ytre fiender. Etter krigens slutt fulgte et kort politisk *intermezzo* som resulterte i en smidig overgang fra fyrstedømme til fristat, der de demokratiske partiene SPD og DDP fikk et overveldende flertall. Utover 1920-tallet vokser det frem andre og mer demokratifiendlige partier og organisasjoner som alle benytter seg av en egen fortolkning av et nasjonalt «folkefellesskap».

På bakgrunn av disse undersøkelsene vil jeg konkludere med at *Volksgemeinschaft* er et høyst levende begrep i Dessau. Begrepet innehar en tydelig mobiliserende kraft, men ordets betydning er flytende og begrepsinnholdet varierer mellom ulike partier og bevegelser. Partier som NSDAP hadde med andre ord svært mye å vinne på å ta begrepet i bruk, med et eget meningsinnhold.

1.5.3 Det nasjonalsosialistiske Volksgemeinschaft:

NSDAPs visjon om et nasjonalt «folkefellesskap» fortoner seg annerledes enn de øvrige partiene i Weimarrepublikken, selv om vi også kan skimte enkelte likheter. Fellesnevneren for de partiene vi har gått gjennom er at alle tyskere skal være frie deltakere i et demokrati, og at dette må gå foran hensyn som politisk tilhørighet, etnisitet, religion etc. Vi kan selvfølgelig skimte vesentlige forskjeller hos de ulike partiene med tanke på «folkefellesskapet», men fellesnevneren må være at de forfekter et pluralistisk fellesskap, uten diskriminering på bakgrunn av religion, politikk, og rase. På nettopp dette området skiller NSDAP seg radikalt fra de andre partiene.

For å forstå forskjellen mellom NSDAP og andre partier kan det være fruktbart å se på NSDAPs forståelse av innbyggerne i Tyskland. Det tyske ordet «*Volk*» lar seg vanskelig oversette til andre språk. Likevel er det viktig å forstå dette ordet, da det egentlig er dette som utgjør kjernen i nasjonalsosialistenes *Volksgemeinschaft*. Det skandinaviske ordet «folk» ligger nok semantisk nærmere «*Volk*» enn det engelske «*people*», men det tyske begrepet rommer tradisjonelt i større grad begreper som folk, nasjon, og rase, i noe vi svulstig nok kan kalle en slags treenighet.

Nazistenes forståelse av «*Volk*» var en ytterligere radikalisert form, som baserte seg på et tankegods vi kaller «*Völkisch*», som vi på norsk noe upresist kan kalle «folkesæregent». «*Völkisch*»-bevegelsen, som heller var et felles tankegods enn en bevegelse, oppsto i Tyskland på 1800-tallet, og har blant annet sine røtter i den tyske nasjonalromantikken. Dette synet er tilbakeskuende, det vil si at det forherliget agrarsamfunnet og avviste industrisamfunnet, og var i grunn ikke stort annet enn et nasjonalromantisk svermeri rundt gammel germansk folklore. I tillegg vektla dette tankegodset ideen om ulike menneskeraser med medfødte ulike egenskaper, og dermed ulik verdi. Ofte kom denne rasistiske verdensanskuelsen med et vesentlig antisemittisk innslag. Det var dette synet NSDAP skulle bygge sitt nye «folkefellesskap» rundt.

Volksgemeinschaft er imidlertid ikke for nasjonalsosialistene et ferdig utmeislet begrep når bevegelsen oppstår i München i 1919. På denne tiden rettet NSDAP kraftige angrep mot krigsprofitører, renteslaveri, marxister, jøder, og «forræderne» fra november 1918, men en fullt utviklet verdensanskuelse kommer ikke før i 1920 da partiet offentliggjorde sitt partiprogram. Det er for øvrig blitt spekulert i hvor utviklet nasjonalsosialistenes ideologi var på dette tidspunktet. Det har blitt hevdet at selv om punktene i partiprogrammet ble erklært uforanderlige ble de i praksis faktisk i stor grad ignorert, og trolig er det ikke Hitler selv men Anton Drexler som er hovedforfatteren bak dette partiprogrammet.³⁵ Til tross for at «uforanderligheten» til NSDAPs partiprogram kan og bør kritiseres, gir det likevel en pekepinn mot det samfunnet nasjonalsosialistene ønsket å skape. Programmets fjerde punkt er kanskje det som best illustrerer dette framtidssamfunnet:

Staatsbürger kann nur sein, wer Volksgenosse ist. Volksgenosse kann nur sein, wer deutschen Blutes ist, ohne Rücksichtnahme auf Konfession. Kein Jude kann daher Volksgenosse sein.

I dette punktet gjenspeiles det *völkische* tankegodset til NSDAP. Statstilhørighet handler altså ikke om å slutte opp om et statssystem eller en ide, men på et rasistisk grunnlag. En jøde er for nasjonalsosialistene ikke en tysker med en spesiell religiøs overbevisning, en jøde er av en annen rase enn den tyske, og har ingen plass hverken i staten eller i «folkefellesskapet». Nazistene var på ingen måte alene om en slik antisemittisme. Antijødiske holdninger var dominerende i hele Europa, og faktisk var jødene situasjon i Tyskland antakelig bedre enn i de fleste andre land. Etter at den nye grunnloven kom på plass i 1919, hadde jødene i alle fall

³⁵ Ian Kershaw, *Hitler Overmøt og Nederlag En Biografi*, (Forlaget Historie & Kultur AS, 2008), 118-119

de jure like rettigheter som andre innbyggere i Weimarrepublikken, selv om de også ble møtt med skepsis og tidvis trakassering fra resten av befolkningen. For nasjonalsosialistene var denne gruppen imidlertid en av deres fremste fiender. Dette kommer også klart frem i boken som skulle innta plassen som nasjonalsosialismens bibel.

I 1924 diktet Hitler fra sin fengselscelle boken han kalte *Mein Kampf*. I denne boken klargjøres enda tydeligere hva slags samfunn nasjonalsosialistene ønsket, med særlig vekt på jødene. Kapittel 11, som het «Nasjon og Rase» berører i høy grad Hitlers ide om et nasjonalt *Volksgemeinschaft*, og bør derfor kommenteres.

Hitler forsøker i dette kapittelet å knytte rasespørsmålet opp mot det han svulstig kaller naturens vilje «til å etterstrebe en høyere livsform»³⁶ Hitlers syn er med andre ord klart sosialdarwinistisk i en slik grad at eliminasjon av en mindreverdige menneskerase av en mer høytstående rase ikke bare er en naturlig hendelse, men en oppfylld av naturens vilje. Dette betyr også at ulike menneskeraser ikke må krysses da dette vil føre til en forurensing av den høyere rasens blod, men etterstrebe raserenhet. Et eksempel som brukes er hvordan de raserne nordeuropeerne som koloniserte Nord-Amerika har klart å skape en mer høytstående kultur, enn middelhavsfolkene som koloniserte Sør-Amerika. I tillegg til et dårligere rasemessig utgangspunkt enn de germanske Nordamerikanerne, valgte også kolonistene i Sør-Amerika å blande seg med kontinentets urbefolkning, noe som forårsaket en genetisk degenerering og et kulturelt sammenbrudd.³⁷ Når det gjelder spørsmålet om å skape og å ødelegge kulturer opererer Hitler med to ytterpunkter, ariere og jøder. Ariere er ifølge Hitler naturens høyeste evolusjonsnivå innenfor menneskearten.

Alt vi beundrer i verden i dag – det være seg vitenskap og kunst, teknologi og nyskaps- er produkter av enkeltmennesker tilhørende kanskje bare én rase.(...)

Alle fortidens store kulturer gikk til grunne på grunn av at den opprinnelige, skapende rase døde ut som følge av forgiftning av deres blod.³⁸

Igen understrekes altså det ufravikelige kriterium om raserenhet for å skape og ikke minst bære og forsvare en høyere kultur.

På den motsatte siden av «skalaen» finner vi jødene, som det fremste eksempelet på en kulturødeleggende rase. Jødene har ifølge Hitler vandret rundt på jorden i tusenvis av år, nærmest med et eneste mål for øye: Å ødelegge alt de kommer over i sin kamp for eget

³⁶ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, (Boston: The Houghton Mifflin Company, 1971), 285 Sitatene er oversatt fra engelsk til norsk av undertegnede.

³⁷ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 286

³⁸ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 288-289

personlige velvære. De er ikke i stand til å skape en egen kultur, til det er de for egoistiske. Tvert imot, har alt de kan blitt plagiert fra andre kulturer og sivilisasjoner som de bevisst over flere år har utnyttet og senere ødelagt.³⁹

Hovedtrekkene ved det nasjonalsosialistiske *Volksgemeinschaft* er altså at det skal baseres på et rent rasebiologisk fundament. I dette samfunnet skulle alle raserene *Volksgenossen* inkluderes i et fellesskap som skulle utgjøre den tyske nasjon, og dette gjaldt også tyskere som bodde utenfor Tyskland. I motsetning til andre partiers oppfatning om et «folkefellesskap» som noe som var tilgjengelig for alle tyskere, baserer altså nasjonalsosialismen seg på ikke en grunnleggende likhet, men på en grunnleggende ulikhet i den tyske befolkningen.

Imidlertid finnes det andre aspekter ved det nasjonalsosialistiske *Volksgemeinschaft* som har likheter med andre partiers oppfatninger av et slikt fellesskap. Igjen er det viktig å presisere at dette kun gjaldt en utvalgt del av befolkningen. De som imidlertid oppfylte rasekriteriene skulle bindes tettere sammen i en stor organisk enhet. Etter NSDAP igjen ble lovlig i 1925 peker Norbert Frei på et økt fokus på å overvinne de barrierer som hersket mellom ulike samfunnslag i landet. Borgere og proletarer skulle føres sammen i en harmonisk sameksistens der «åndens og håndens arbeidere» ble sett på som likeverdige basert på sine rasemessige kvaliteter. Man skulle med andre ord overvinne klassesamfunnet og andre skillelinjer, og erstatte det med i det minste en følelse av likhet.⁴⁰

Det er ikke vanskelig å forestille seg at en slik klasseovergripende retorikk først og fremst var et forsøk på å fri til den tyske arbeiderklassen. Store deler av dette samfunnslaget sverget politisk til venstre, og utgjorde en betydelig andel av velgermassen i Weimarrepublikken. Liknende frierier hadde som vi har sett blitt gjort av andre høyrepartier i samme periode, ved å appellere til fellesskap foran klasses tanke, men med lite hell. Integreringen av arbeidere, og da kanskje særlig den delen som soknet til KPD, forble en uløst oppgave i Weimar-Tyskland.⁴¹

For å overkomme slike skillelinjer opprettet NSDAP en rekke organisasjoner for å binde sine medlemmer tettere til seg, og til et «folkefellesskap». Dette ser man i særlig grad under regimetiden altså fra 1933, men en rekke organisasjoner som for eksempel SA, SS, Hitlerjugend og NSBO ble opprettet da partiet fremdeles var en opposisjonsbevegelse. Denne

³⁹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 300-303

⁴⁰ Norbert Frei, *1945 und wir Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*, (München: Verlag C.H. Beck, 2005), 110

⁴¹ Frank Bajohr og Michael Wildt, *Volksgemeinschaft*, 15

inkluderingen gjennom organisasjoner vil bli drøftet i lys av «folkefellesskapet» i delen av oppgaven som spesifikt omhandler Dessau.

I dette underkapittelet har vi redegjort for selve begrepet *Volksgemeinschaft* på et teoretisk nivå. Vi har sett på hvordan det brukes og endres over tid, og hvordan ulike partier bruker det for å mane til ro, egalitet og nasjonal solidaritet i et splittet etterkrigstyskland. Videre har vi sett på NSDAPs, og særlig Hitlers forståelse av «folkefellesskapet». Nasjonalsosialistene bruker noen av den samme retorikken som andre partier i Weimar-Tyskland, men deres forståelse av et *Volksgemeinschaft* skiller seg også radikalt fra andre partier. Hovedsakelig er dette en oppfatning basert på et rasistisk *Völkisch* prinsipp som mener at det eksisterer en grunnleggende ulikhet i den tyske befolkningen, i motsetning til de andre dominerende partier som ser på et «folkefellesskap» som i stor grad er tilgjengelig for alle tyskere.

1.6 Oppgavens oppbygging

Etter dette innledningskapittelet vil oppgaven deles inn i to tidsperioder. Kapittel 2 vil fokusere på det jeg har valgt å kalle NSDAPs tidlige år i Dessau, fra 1924-1930. I denne perioden er NSDAP nærmest for en kuriositet å regne i Dessaus politiske klima, og kildematerialet er ikke like omfangsrikt som i tiden etter 1930. Dette fører til at kapittel 2 vil være noe kortere enn de resterende kapitlene, men jeg har likevel valgt å inkludere perioden 1924-1930 for å skape et mer helhetlig inntrykk av partiets «kamptid» i Dessau. Jeg ønsker i dette kapittelet å undersøke hvilke ideologiske punkter NSDAP velger å fokusere på. Valgkampen i 1928 vil i denne perioden være et naturlig punkt å undersøke. Det samme vil gjelde for den store depresjonen det påfølgende året.

De resterende kapitlene vil ta for seg perioden 1930-1932, og brorparten av oppgaven vil foregå innenfor denne tidsrammen. Kapittel 3 vil fokusere på NSDAPs agitasjon mot de sosialistiske partiene i Dessau. Jeg vil presentere sosialdemokratiets betydning for Dessaus utvikling etter første Verdenskrig, og hvordan nazistene dro nytte av dette ved å knytte det statsbærende SPD til det nazistene anså for å være galt med det tyske samfunnet.

Kapittel 4 vil omhandle NSDAPs forhold til høyskolen Bauhaus. Bauhaus var kontroversielt allerede i sin samtid, og nazistene var derfor ikke alene om rette kritikk mot institusjonen. Derfor kommer jeg til å analysere NSDAPs agitasjon mot Bauhaus svært nøye, for å se om det er mulig å avdekke et brudd med andre partiers kritikk mot høyskolen.

Kapittel 5 vil undersøke NSDAPs antisemittisme som et bærende element av deres ideologi. Jeg vil presentere antisemittismens rolle i det sentrale NSDAP, for deretter å undersøke hvilken rolle denne spilte i NSDAPs agitasjon i Dessau..

2

2.0 De tidlige årene, 1924-1930

2.1 Innledning:

Første Verdenskrig hadde en opprivende effekt på hele det tyske samfunnet, og må vektlegges i fremveksten av den nasjonalsosialistiske bevegelsen. Krigens slutt og fredstraktaten i Versailles, der Tyskland ble gjort hovedansvarlig for krigsutbruddet, samt påtvunget å betale nærmest astronomiske summer i krigsskadeerstatninger ble etter hvert et nasjonalt traume for den tyske befolkningen. Landet ble kastet ut i kaos og revolusjoner, og økonomien var i fritt fall. Dessau var imidlertid ikke sentrum for hverken opptøyer eller revolusjoner på denne tiden.

Omstillingene fra krig til fred i Dessau forløp, som vi har vært innom i kapittel 1, forholdsvis smertefritt i forhold til mange andre regioner i midt-Tyskland. Etter den store inflasjonen på begynnelsen av 1920-tallet opplevde Dessau et oppsving i både antall innbyggere, tekniske nyvinninger, samt kunst og kultur. Kort sagt akselererte fortrengingen av den gamle residensbyen til fordel for et moderne, nærmest kosmopolitisk samfunn. Dessau var altså på denne tiden i langt større grad et sentrum for oppmerksomhet både nasjonalt og internasjonalt, enn det den er i dag. I dette kapittelet skal vi først ta selve byen, vår historiske kontekst i nærmere øyensyn, før vi retter fokuset mot NSDAP og deres agitasjon mot dette nye samfunnet de foraktet.

2.1.1 Dessau på 1920-tallet:

Kursen for det nye Anhalt var i stor grad staket ut av SPD i samarbeid med DDP. Disse partiene vant det første frie valget i Anhalt med stort flertall, og beholdt makten helt frem til 1932, bortsett fra et kort avbrekk i 1924 da valgblokken *Volksgemeinschaft (Stadt und Land)* regjerte. På 1920-tallet var Dessau på mange måter en by i økonomisk og sosial medvind. Arbeidsløsheten var forholdsvis lav, der industrien sysselsatte en vesentlig del av Dessaus arbeidstakere. De viktigste arbeidsgiverne på denne tiden var blant annet Junkers, Berlin-Anhaltische Maschinenbau Aktiengesellschaft (BAMAG), die Waggonfabrik, og

sukkerindustrien, som til sammen sysselsatte flere tusen arbeidere i og rundt Dessau. Spesielt Junkersfabrikken sto for en rekke tekniske nyvinninger innen både flyindustrien, men også innen motorbygging, gassteknologi, og husholdningsartikler som for eksempel varmtvannsberedere. Junkers hadde allerede i 1919 fremstilt verdens første fly i helmetall (F13), og dette satte etter hvert flere luftfartsrekorder. Også modellen W33 oppnådde stor suksess, og ble det første flyet til å krysse Atlanterhavet fra øst til vest.

Den nevnte befolkningsøkningen førte imidlertid også utfordringer med seg. På bare ti år økte befolkningen i Dessau fra 50.934 i 1917, til 75.442 i 1927. Dette skyldtes imidlertid ikke bare innflytting, men også at flere av byens omliggende områder og «dorfer» ble innlemmet i byen.⁴² Dette førte igjen til en etter hvert akutt boligmangel i Dessau, der det i 1925 var ca. 6000 personer uten fast bopel.⁴³ Dette ble straks et av områdene makthaverne ble tunget til å satse tyngst på. Heinrich Peus, som var ministerpresident i fristaten Anhalt og representerte SPD, engasjerte seg sterk i boligspørsmålet, og ønsket en «kulturvollen Wohnstandard als Voraussetzung für die Entwicklung der angestrebten neuen Gesellschaft.»⁴⁴ En som delte Peus' oppfatning om en effektiv og nyskapende løsning på boligspørsmålet var Fritz Hesse (DDP), Dessaus borgermester. Sammen så de til Weimar, der en aspirerende kunstscole søkte et nytt tilholdssted etter å ha blitt stengt av de lokale myndighetene.

2.1.2 Bauhaus Dessau:

Bauhaus ble skipet i Weimar i 1919 som *Staatliches Bauhaus* etter initiativ fra Walter Gropius. Selv om skolens ideer kan spores lengre tilbake enn 1919, fremsto Bauhaus som noe helt nytt og ikke ukontroversielt i sin samtid. Konseptet bak Bauhaus var forenklet sagt å forene kunst og håndverk, da disse to yrkene ble sett på som uløselig knyttet til hverandre. Kort sagt, kunstneren skulle også være håndverker og vice versa. Det finnes mange forskjellige perioder og strømninger innen Bauhaus, og å gjøre rede for dem alle vil være en umulighet i denne oppgaven. Derfor vil hovedtanken bak skolen kun kort redegjøres for. Det som virkelig appellerte til Dessaus politikere var Bauhaus' ide om at all kunst og håndverk skal manifestes i et «totalt» kunstverk, nemlig arkitekturen. Bygningen var altså for Bauhaus det komplette kunstverk, og bygging skulle skje ved hjelp av industriell masseproduksjon noe som igjen aktualiserte Bauhaus i forhold til Dessau, der boligmangelen

⁴² Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 101

⁴³ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 109

⁴⁴ Rüdiger Fikentscher, *Heinrich Peus, «Heinrich Deist und die Rolle der Sozialdemokratie in Anhalt zwischen Erstem Weltkrieg und Nazi Herrschaft»*, i Justus H. Ulbricht (utgiver), *Anhalts Weg ins „Zeitalter der Extreme“ 1871-1945*, (Mitteldeutscher Verlag GmbH: Halle, 2014), 60

som sagt var stor. Etter at *Staatliches Bauhaus* måtte lukke dørene i Weimar, ble skolen i 1925 etter stort påtrykk og lovnader om finansiell støtte flyttet til Dessau, denne gangen under navnet *Bauhaus – Hochschule für Gestaltung*. Dette ble vedtatt med flertall i bystyret, der SPD og DDP stemte for, mens alle de borgerlige partiene stemte mot.

Bauhaus tilførte byen Dessau noe helt spesielt, og er den dag i dag Dessaus kanskje viktigste turistattraksjon. Særlig høyskolebygget, tegnet av Gropius, høstet både lovpriser og skarp kritikk. Med sitt flate tak, sin enorme glassfasade, og sine funksjonalistiske løsninger stakk bygget seg virkelig ut i bybildet, selv om det ble strategisk plassert noe utenfor selve sentrum av byen. Bygget representerte i seg selv filosofien bak høyskolen: Bygget som det totale kunstverk, med fokus på enkel masseproduksjon.⁴⁵ Med Bauhaus som kronen på verket, fremsto altså Dessau i 1925 som noe særegent og moderne i Tyskland. Industrialisert og nyskapende i et sosialdemokratisk bilde, har byen på denne tiden blitt betegnet som et «modernitetens kraftfelt».⁴⁶

Det er imidlertid viktig å ikke skjønne situasjonen i Dessau i for stor grad. Vel kunne byen presenteres som et «modernitetens kraftfelt», et harmonisk og moderne samfunn med en rak kurs inn i fremtiden med SPD og DDP som trygge styrmenn. Situasjonen på bakkenivå var imidlertid en helt annen, og både myndighetene, industrien og ikke minst Bauhaus hadde store indre og ytre utfordringer. Dette skal vi nå se nærmere på. Selv om Dessaus industri mestret overgangen fra første Verdenskrig til fredstid på en god måte sammenlignet med andre steder, var imidlertid himmelen ikke skyfri. Både i 1924 og i 1928 forekom det streiker i industrien, med krav om høyere lønn og mer innflytelse. Året før hadde det vært sammenstøter mellom demonstranter og politi, der politiet brukte våpenmakt, og flere ble såret.⁴⁷ Ved streiken i 1928 la 6.000 arbeidere, hovedsakelig fra metallindustrien, i Dessau ned arbeidet i protest. I tillegg streiket 600 menn i Rosslau, noe som betyr et totalt antall på 6.600 streikende. Disse streikene bunnet ut i konsekvensene av hyperinflasjonen som rammet Tyskland i 1923/24. Flere bedrifter i Dessau måtte si opp ansatte, og det ble i større grad enn før benyttet dagarbeidere. I BAMAG ble i 1925 arbeidsstokken redusert fra 2.000, til

⁴⁵ I Dessau vokste det frem en forening som gikk under navnet «Kreis der Freunde des Bauhauses». Mange av byens fremtredende borgere var aktive i denne foreningen. I et skriv fra 1925 gjentas Bauhaus' visjon som en skole hvis mål er «ist auf die zeitgemäße entwicklung der gesamten behausung, vom einfachen wohngerät bis zum fertigen wohnhaus, gerichtet.» Bauhaus Archiv Berlin, Bauhaus Dessau 1925: Mappe 41, *Kreis der Freunde des Bauhauses*.

⁴⁶ Rüdiger Fikentscher bruker dette uttrykket i sitt kapittel i boken *Anhalts Weg ins «Zeitalter der Extreme»*. I tillegg har Walter Scheiffele gitt ut en bok kalt *Bauhaus Junkers Sozialdemokratie ein Kraftfeld der Moderne*, (Berlin: 2003) Også Helmut Erfurth bruker en lignende term i sin bok *Junkers, Das Bauhaus und die Moderne*, (Dessau: 2010)

⁴⁷ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 99

1.200. Også *Waggonfabrik* ble hardt rammet, der måtte halvparten av de 1.650 ansatte gå. I samme år ble Junkerskonsernet rammet av en dyptgående krise som bunnet ut i uenighet om finansiering av en hemmelig flyfabrikk i Fili, i nærheten av Moskva.⁴⁸ Etter hvert skulle den store depresjonen også bidra til en ytterligere forverring av situasjonen i Dessau. I 1930 var det 4.375 arbeidsløse i byen, i mars 1932 var tallet 10.135.⁴⁹

I slike nedgangstider ble det naturlig nok i mange kretser stilt spørsmål ved politikernes beslutning om å bevilge mange penger til et prosjekt som Bauhaus. Sannheten er at beslutningen om å hente Bauhaus til Dessau på ingen måte var konfliktfri, noe som gjenspeiles i *Anhalter Anzeigers* nyhetsbilde i denne perioden, og etter hvert som den økonomiske situasjonen ble dårligere utover 1930-tallet, tiltok kritikken ytterligere. Allerede før Bauhausbygningen ble offisielt åpnet, ble det 25. november 1926 avholdt et møte i *Kristallpalast*, i regi av *Bürgerverein Dessau*. Under dette møte pekte en Dr. Georgs på at byens økonomiske støtte til Bauhaus direkte truet det private næringslivet ikke bare i Dessau eller Anhalt, men i hele Tyskland. Dette ble begrunnet med at det tyske næringslivet var privat, og at den «offentlige hånd» måtte holdes vekke i så stor grad som mulig. Etter et langt, og kaotisk møte kom foreningen med en uttalelse om at «Sie erwarten, dass baldigst an einen Abbau des Bauhauses herangetreten wird.»⁵⁰

Et lignende argument ble brukt av H. Jericke (DNVP) i en artikkel, der han angrep Bauhaus for direkte å underminere de tyske håndverkertradisjonene. I tillegg til å svikte de tyske tradisjonene innen byggteknikk, angrep også Jericke spesielt takkonstruksjonen hos Bauhaus som han anså som utilstrekkelig. Bauhaus' møbelavdeling fikk også det glatte lag og ble beskyldt for å være overflødig: «Die Kunst- und Möbeltischlerei kann sich begraben lassen, wenn diese falschen Ideen die genügende Verbreitung gefunden haben.»⁵¹ I tillegg til DNVP, var også DVP, representert ved Werner Eisenberg, gjennomgående negative.

Bauhaus hadde imidlertid også støtte i Dessau. Som et svar på en Dr. Ronns kritikk mot Bauhaus, forsvarte arkitektforeningen «Der Ring» ideen om en ny teknikk innen arkitektur: Wir glauben an diese Idee, wir glauben, dass die neuen Inhalte unserer Zeit auch neue Probleme des Gestaltens aufgeworfen haben, und wir können uns keine höhere

⁴⁸ Tyskland var ifølge Versaillesfreden ikke berettiget å inneha et luftvåpen. Likevel ble det allerede i Weimartiden rustet opp i hemmelighet, etterhvert i samarbeid med Sovjetunionen. Tyske piloter fikk blant annet flytrevning på hemmelige flyplasser i Sovjet. Det var slike treningsfasiliteter det også her var snakk om.

⁴⁹ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 117-124

⁵⁰ Artikkelen er signert «F.», Bürgerverein Dessau Eine Stürmische Versammlung, *Anhalter Anzeiger*, 25.11.26

⁵¹ H. Jericke, Unser Handwerk und die Bauhausideen, *Anhalter Anzeiger*, 21.08.26. For øvrig er disse argumentene gjennomgående når det gjelder tidlig kritikk mot Bauhaus. I 1. Beilage zu Nr. 69 des *Anhalter Anzeigers* 23.03.27 kommer Dr.ing. Ronn med lignende utfall mot Bauhaus der både byggteknikken, produksjonen og undervisningsformen avvises.

Auffassung der Berufspflicht denken als die, eine Auseinandersetzung mit diesen Problemen zu wagen.“⁵²

Ved å hente Bauhaus til Dessau, stakk regjeringspartiene hendene sine inn i et politisk vepsebol. Vi ser en tydelig politisk polarisering mellom SPD/DDP på den ene siden, og de øvrige høyreborgerlige partiene på den andre i sitt forhold til den nye skolen, og nyhetsbildet helt frem til 1933 inneholder jevnlig artikler om Bauhaus. I *Anhalter Anzeiger* blir Bauhaus i stor grad omtalt negativt, selv om det også finnes unntak.⁵³ Dette kan i stor grad forklares med avisens politiske forankring på høyresiden.

Dessau er altså på 1920-tallet en kontrastfylt by. Byen unnsnapp i stor grad de store politiske bruduljene, selv om det også her til tider kom til protester og i enkelte tilfeller også voldelige sammenstøt. Sammenlignet med området rundt var imidlertid Dessau, og Anhalt for øvrig et rolig område. I Magdeburg oppsto frontkjemperforbundet *Stahlhelm*, og senere også organisasjonen *Reichbanner*, som hovedsakelig soknet til SPD. I byen Halle (Saale) sto kommunistene meget sterkt, og det kom ofte til voldeligheter der. Det er altså viktig å huske på at selv om Dessau ble forskånet for de verste politiske tumultene, lå byen konstant i en politisk kryssild mellom ulike fraksjoner og partier som opererte i nærheten. På teknologifronten er Dessau på denne tiden et sentrum i Tyskland, særlig på grunn av Junkersverkene, og ved etableringen av Bauhaus ble byen ytterligere satt på verdenskartet. Samtidig ulmet det under overflaten. Misnøye og streiker blant arbeiderne forekom, og motstanden mot Bauhaus var betydelig allerede fra første dag. På 1920-tallet vokste det i tillegg frem republikkfiendtlige grupper i byen. En av disse gruppene var NSDAP.

2.2 NSDAP Dessau:

Når man ser på det store bildet i Dessau, kan det ved første øyekast virke umulig for et intolerant og aggressivt parti som NSDAP å få fotfeste i byen. Dessau taklet som sagt

⁵² Hugo Häring på vegne av Architektenvereinigung «Der Ring», *1. Beilage zu Nr. 88 des Anhalter Anzeigers*, 14.04.27

⁵³ For de som måtte ønske å sette seg inn i debatten finnes det tallrike artikler fra både *Anhalter Anzeiger* og andre aviser. Noen eksempler er: Werner Eisenberg, «Das Dessauer Bauhaus», *Anhalter Anzeiger* 09.11.27, Fritz Hesse, «Der Streit um das Bauhaus», *Anhalter Anzeiger* 15.11.27, Werner Eisenberg, «Die Mehrbelastung durch das Bauhaus von Hesse zugegeben», *Anhalter Anzeiger* 16.11.27, Wilhelm Harius, «Bauhaus-Dämmerung», *Anhalter Anzeiger* 09.08.30, «Bauhaus-abrechnung Oeffentliche (sic) Bürgerversammlung im 'Kaiserhof'», *Anhalter Anzeiger* 07.03.31, Dr. Fritz Coerper, «Das Bauhaus der Zukunft», *Berliner Tageblatt*, 11.10.32, i Bauhaus Archiv Berlin, GS10/Mappe 85 Presse Bauhaus – Aus der Bauhauszeit. For Fritz Hesses egen beretning anbefales boken *Von der Residenz zur Bauhausstadt Erinnerungen an Dessau*, (Dessau: Anhaltische Verlagsgesellschaft mbH) 3. Auflage, 1995. En bok som i mindre grad berører de politiske aspektene, men likevel kan være matnyttig er Magdalena Droste, *bauhaus 1919-1933*, (Köln: Taschen GmbH), 2012, Original Edition: Benedikt Taschen Verlag GmbH, 1990.

overgangen til demokrati på en god måte, og på høyresiden fantes det allerede partier og bevegelser som forfektet nær den samme ideologien som NSDAP. Det eksisterte allerede i 1923 en Ortsgruppe av NSDAP i Dessau. Da partiet ble forbudt etter det mislykkede ølkjellerkuppet i 1923, eksisterte det i Dessau under navnet National-Sozialistische Deutsche Freiheitsbewegung. Under dette navnet stilte partiet til lokalvalg i 1924, der de fikk 887 av 40.240 avgitte stemmer, eller 2,2 % av stemmene.⁵⁴ Senere samme år ble det arrangert riksdagsvalg, der partiet i valgkretsen Dessau fikk 947 av 44.149 stemmer, eller 2,15 % av stemmene.⁵⁵ Kildene til vår kunnskap om nazistenes aktiviteter i denne perioden er møteannonseringer, og disse kan fint brukes til å tegne et bilde av hva som opptok nazistene i denne perioden. Det fremgår av de annonserte temaene at det hovedsakelig dreide seg om agitasjon mot Weimarrepublikken.⁵⁶ Et navn som går igjen i disse annonsene er Wilhelm Friedrich Loeper, mannen som et år etterpå skulle innta rollen som Gauleiter i Gau Magdeburg-Anhalt.

2.2.1 «Dessaus Trommeslager»

Loeper ble født i Schwerin, og vokste opp i Dessaus naboby Rossau der hans far drev et Apotek. Loeper satset i ung alder på en militær yrkesvei, og han deltok i første Verdenskrig og ble såret flere ganger. Han mottok under krigen flere utmerkelser, blant annet jernkorset av 1. klasse. Etter krigen deltok han i bekjempelsen av Spartacus-opprøret, og etter opprettelsen av Reichwehr forble han i hæren der han var stasjonert i München. Her kom han for første gang i kontakt med Hitler og NSDAP, og han deltok aktivt under ølkjellerkuppet i 1923. Som følge av denne deltakelsen ble han senere avskjediget fra hæren. I 1924 dukker han som nevnt opp i Dessau, som leder for NSFB. Loeper var allerede fra ung alder av en svoren antisemitt⁵⁷ og var kjent for sin konfronterende og kompromissløse fremtoning, noe som fikk hans motstandere til å forakte ham.

I 1925 er altså NSDAP en liten, men levedyktig bevegelse i Dessau, anført av en mann som var glødende i sin nasjonalsosialistiske tro. Partiet var på dette tidspunktet nærmest for en kuriositet å regne, både i Dessau, og på nasjonalt plan. Likevel ble de bare syv år senere

⁵⁴ «Stadtverordneten und Kreistagswahlen der Stadt Dessau», *Anhalter Anzeiger* 18.11.24

⁵⁵ «Das Ergebnis der Reichstagswahl», *Anhalter Anzeiger* 09.12.24

⁵⁶ I et annonsert møte 9. november var temaet: «Deutschlands Not – Deutschlands Erwachen», *Anhalter Anzeiger* 09.10.24, I et møte 30.10.24, der Gottfried Feder var annonsert som taler, var temaet «Aufwertungsfrage – Wohnungselend», *Anhalter Anzeiger* 29.10.24. En måned etter avholdt partiet et nytt møte der temaet var «Der Bankrott der November-Republik», *Anhalter Anzeiger* 29.11.24

⁵⁷ Bernd Ulbrich, *Antisemitismus in Dessau*, 16

det største partiet i Anhalt. Dette tvinger oss til å se nærmere på hvilke saker NSDAP Dessau valgte å fokusere på, og hvordan de formidlet sin verdensanskuelse.

2.3 NSDAPs agitasjon i Dessau:

Da NSDAP ble re-etablert i 1925 måtte partiet nærmest begynne fra starten av. Kuppforsøket i 1923 hadde skaffet bevegelsen nasjonal oppmerksomhet, men samtidig viste valgene i 1924 at partiet⁵⁸ nøyte svært liten støtte både på nasjonalt så vel som på lokalt plan. Med sine 3 % i Riksdagsvalget i desember 1924, var partiet ikke stort annet enn en kuriositet på ytterste høyrefløy i tysk politikk. Året etter, i 1925, stilte Erich Ludendorff⁵⁹ som presidentkandidat, med støtte fra nazistene og andre völkische partier, og ble avspist med bare 1.1 % av stemmene. Det sto ikke stort bedre til med partiet i Dessau på denne tiden. Som vi har sett fikk partiet bare 2.2 % oppslutning under lokalvalget i Dessau i 1924, og under riksdagsvalget samme år, oppnådde de bare 2.15 %. Syv år senere var partiet Dessaus største og året etter, i 1932, dannet de den første delstatsregjeringen i Tyskland der NSDAP var i maktposisjon.

Årsakene til en slik eksplosiv vekst har blitt forsøkt forklart av en nærmest endeløs rekke av historikere. NSDAPs vekst i Dessau har også blitt dokumentert, men det finnes få utgivelser som tar for seg nøyaktig hva NSDAP sa og gjorde for å øke sin oppslutning i byen. En «stor» forklaring som vektlegger begivenheter som den økonomiske depresjonen etc., vil kun ha en begrenset gyldighet. Det må herske liten tvil om at for å kunne øke sin oppslutning i Dessau, må byens forgrening av NSDAP har vært svært aktiv og i tillegg til å hamre løs på de store spørsmål, har de også trolig hatt sitt og si i lokale spørsmål.

2.3.1 Agitasjon i de tidlige årene 1924-30:

NSDAP var på denne tiden i større grad desentralisert enn tidligere, og særlig i nordvest-Tyskland oppsto det en fraksjon under ledelse av Gregor Strasser som mer eller mindre

⁵⁸ På dette tidspunktet var NSDAP som kjent forbudt. I dette valget gikk partiet under navnet NSFB. NSFB var en valgblokk bestående av tidligere medlemmer av NSDAP, samt medlemmer av DVFP.

⁵⁹ Erich Ludendorff var *Generalquartiermeister* i den tyske hæren under Første verdenskrig. Etter viktige militære seiere ved Liege og Tannenberg, ble han en av de mest prominente tyske befalhavere under krigen. Sammen med Paul von Hindenburg var han fra 1916 *de facto* øverstkommanderende for de tyske styrker. Etter å ha vendt hjem fra eksil i Sverige, ble han en av de fremste forkjemperne for «dolkestøtlegenden», og han var en av hovedmennene bak «Ølkjellerkuppet» i 1923, noe han i den påfølgende rettsaken ble frikjent for. Etter sitt mislykkede presidentkandidatur, der han tapte for sin tidligere våpenbror Hindenburg, var hans politiske karriere i praksis over.

uavhengig av Hitler klarte å etablere seg, og øke sin oppslutning.⁶⁰ Også Goebbels tilhørte på denne tiden⁶¹ denne fraksjonen, som i sin agitasjon i større grad enn «München-fløyen» fremsto som rent anti-kapitalistisk. Gjennom våre kilder tegner NSDAP Dessau seg som en bevegelse som består av ulike strømninger innen partiet på denne tiden, og interessant nok kan vi observere at nazistene Dessau tydelig får impulser fra «begge fraksjonene», samtidig som de også i noen grad velger å fokusere på rene lokalpolitiske saker.

NSDAP Dessaus link til München er først og fremst personen Wilhelm Loeper, som i 1925 hadde tiltrådt som Gauleiter og leder av *Ortsgruppe Dessau*. Han var som nevnt en personlig bekjent av Hitler (i den grad Hitler hadde rent personlige bekjentskaper), og tilhørte den harde kjernen av gamle medkjempere, en gruppe der ofte lojaliteten til personen Hitler var ensbetydende med lojaliteten til partiet. Som vi har sett fra annonsene i 1924, fokuserte NSFB i Dessau på å angripe den nye republikken og dens støttespillere, ikke helt ulikt hva som foregikk i München.

Imidlertid er det også mye som tyder på at NSDAP i Dessau også tok mye av sin agitasjon fra «Strasser-fløyen» i partiet. Mye av dette kan komme av den yrkesmessige sammensetningen i Dessau, der en oversikt viste at så mye som 54.4 % av arbeidstakerne i Anhalt var sysselsatt i industrien.⁶² Å vinne arbeiderne var altså for NSDAP i Dessau en viktig oppgave, og her sto de overfor formidable motstandere i form av SPD, og KPD. Selv om KPD ikke hadde stor folkelig oppslutning i Dessau, var de som sagt sterke i områder i nærheten, og som vi skal se ble det etter hvert ikke uvanlig med sammenstøt mellom kommunister og nazister i Dessau. Vi vet også at Strasser selv besøkte Dessau i denne perioden. Den 8. juni 1926 avholdt NSDAP en offentlig forsamling der Strasser som hovedtaler, skulle holde et foredrag kalt «Jüdisch-marxist. Untergang oder nationalsoz[ialistische] Befreiung!»⁶³ Dette møtet er det første kjente i Dessau som ender i politisk vold mellom NSDAP og sine motstandere. I følge nazistene var det ca. 900 besøkende denne kvelden, og av disse tilhørte ca. 150 det kommunistiske *Rotfrontkämpferbund*. Blant disse var også Paul Kmiec, lederen av det lokale KPD. Vi har kun nazistenes fremstilling om denne episoden, og ifølge dem gikk kommunistene løs på tilhørerne med slagvåpen, etter å ha blitt nektet utvidet taletid i sine svar til Strasser. De øvrige tilhørerne, samt de ansvarlige for sikkerheten under møtet *Sturmabteilung* (SA), var

⁶⁰ Evans, *The coming of the Third Reich*, 203

⁶¹ Frem til 1926. Etter et møte med Hitler i 1926 «konverterer» Goebbels, og er frem til siste slutt i 1945 ubetinget lojal til Hitler.

⁶² *Anhalter Anzeiger*, 14.09.1926

⁶³ «Offentl. Volksversammlung!», *Anhalter Anzeiger*, 04.06.1926

ubevæpnet på grunn av et statlig forbud mot slike slagvåpen. Nazistene lot ikke denne sjansen gå fra seg, og fremstilte seg selv som offer for en politikk som eksplisitt var myntet på dem, mens «røverbanden» mer eller mindre kunne gjøre som de ville.⁶⁴

Disse politiske stridstemaene var typiske for «Strasser-fløyen» innen NSDAP. Gerhard Paul peker på at for Strasser var det viktig «die NSDAP propagandistisch als ‘sozialistische’ und ‘antikapitalistische’ Partei zu profilieren.»⁶⁵ Bare noen få måneder etter de voldelige sammenstøtene, ble det igjen avholdt et nytt møte med samme tema, denne gangen under navnet. «Wer schützt das schaffende Volk vor d[en] Ausbeutern ‘Kapitalismus u[nd] Marxismus’?» Denne gangen var Loeper annonsert som hovedtaler. Temaet kan tyde på en avvisning av både kapitalismen og marxismen som utbytende og menneskefiendtlige. Som en forlengelse av agitasjon mot utbytting av det tyske folket, finner vi også en rekke møter som retter seg mot spesielt Dawesplanen.⁶⁶

2.3.2 Valgkampen i 1928:

Nazistenes valgkamp i 1928 var preget av organisatoriske utfordringer. Det eksisterte under denne valgkampen 1.378 ulike *Ortgruppen* av partiet, og disse var på dette tidspunktet nok så løst bundet til sentralledelsen i München. Partiet rådde heller ikke over en godt organisert valgkampleidelse på dette tidspunktet.⁶⁷ Dette gav de ulike *Ortsgruppen* en større grad av autonomi enn i de senere valgkampene.

I 1928 var NSDAPs sentrale valgparole «*Brecht die Dawes-Ketten!*», og selv om oppslutningen rundt partiet i valget var lav, var dette et tema som også opptok NSDAP Dessau, også etter valget. Under det som trolig var partiets første masse møte i Dessau i 1929 var temaet nettopp hvordan denne planen brakte Tyskland i ulykke og nød.

Ein neues Jahr der Dawes-fron, der Ausbeutung der Knechtschaft hat begonnen.
2500 Millionen pro Jahr für die Ausbeuter aller Welt und Verelendung des Volkes,
das nennen die Regierer von heute ein ‘Normaljahr’. Gegen dieses System kämpft
der Nationalsozialismus.⁶⁸

⁶⁴ «Eine nationalsozialistische Eingabe an die Regierung», *Anhalter Anzeiger*, 12.06.1926

⁶⁵ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 85

⁶⁶ Dawesplanen var en plan for nedbetaling av de tyske krigsskadeerstatningene som de ble pålagt etter Første verdenskrig. Dawesplanen satte en stopper for den galopperende inflasjonen i Tyskland, men gjorde samtidig landet svært sårbart for svingninger i det internasjonale finansmarkedet. Dette viste seg etter hvert skjebnesvangert i 1929.

⁶⁷ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 84

⁶⁸ «Deutsche Volksgenossen! Schaffende aller Stände!», *Anhalter Anzeiger*. 17.01.1929

Det gjaldt altså for NSDAP å presentere seg som det eneste reelle alternativet for å kunne bryte det økonomiske slaveriet som hadde blitt påtvunget Tyskland. Makthaverne, som regel omtalt som «systemet» av nazistene, representerte en *Erfüllungspolitik* og var med andre ord ikke annet enn feige nikkedukker for de tidligere ententemaktene. Dette var også temaet for et møte i slutten av oktober 1928, der Dr. Ziegler fra Weimar snakket om «Das Ende der Erfüllungsparteien. Wer hat Recht?»⁶⁹ En slik anti-parlamentarisme fra NSDAPs side var ikke noe nytt, og hadde allerede i 1926 vært et tema for NSDAP Dessau. Under et møte avholdt på tampen av 1926, tok Loeper et kraftig oppgjør med «parasittene» i parlamentet.⁷⁰ Å presentere Dawesplanen som en bevisst økonomisk slavebinding av Tyskland var altså et virkemiddel som NSDAP brukte, også i Dessau. Dette angrepspunktet kom i stor grad fra München, der Hitler med støtte fra Himmler ønsket å fokusere på det utenrikspolitiske og finanspolitiske slaveriet som Tyskland var offer for.⁷¹

Et annet punkt som ble fokusert på under denne valgkampen var som nevnt og «gjøre opp regnskap» (*abrechnung*) med det nazistene kalte «systemet». For Gregor Strasser var dette i stor grad ensbetydende med et oppgjør mot sosialdemokratene i SPD. «Für Strasser war sie die Partei des ‘nationalen’ und ‘sozialen’ Verrats, die ihre großen Ziele von 1918 verraten hatte.»⁷² SPD var altså for Strasser ikke annet enn et bedragerisk parti som i virkeligheten på ingen måte ivaretok arbeiderklassens interesser, men som i stedet tjente finansmarkedet og kapitalismen. SPD var også på mange måter et statsbærende parti på grunn av sin involvering i fredsavtalen etter Første verdenskrig, samt sin rolle i opprettelsen av den (for nazistene) forhatte Weimarrepublikken. Disse strømmingene i partiet nådde også Dessau. SPDs rolle på nasjonalt plan er direkte overførbart til Anhalt og Dessau, der de som sagt hadde sittet ved makten siden 1919 med et kort avbrekk i 1924. I denne valgperioden, og i etterkant, arrangerte nazistene tallrike møter, der de gikk til frontalangrep på «systemet» og urettferdigheten som vanlige tyskere ble offer for.⁷³

⁶⁹ «Oeffentliche Versammlung», *Anhalter Anzeiger*, 27.10.1928

⁷⁰ «Die Parlamentswanzen im Spiegel ihrer Reden u. Taten». *Anhalter Anzeiger*. 10.12.1926

⁷¹ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 84

⁷² Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 85

⁷³ Eksempler på slike møter er: «Das soziale Anhalt. Holzbaracken für Arbeiter – Paläste für Minister. Minister Weber und wir.». *Anhalter Anzeiger*. 11.10.1928, «500 Tausend Metallarbeiter ringen ums tägliche Brot – 600 Millionen neue Steuern. Ein Wohnungselend ohne Gleichen. Erhöhte Eisenbahntarife. Sinkende Kaufkraft. Steigende Preise. Schluss mit dem Schwindel». *Anhalter Anzeiger*, 23.11.1928, «Während die alten Parteien hilflos und schuldbewusst am Grabe des deutschen Volkes stehen, fliegt das Siegesbanner der Nationalsozialismus durch Stadt u[nd] Land». *Anhalter Anzeiger*, 13.12.1928, «Die Stunde hat geschlagen, eine Abrechnung!», *Anhalter Anzeiger*, 05.03.1929.

2.3.3 1929, økt oppslutning og stor depresjon:

I riksdagsvalget i 1928 fikk NSDAP bare 2,6 % av stemmene på nasjonalt plan. I Anhalt lå NSDAP fremdeles marginalt under snittet med 2,3 % oppslutning. På fire år, fra 1924-1928 var det altså tilnærmet ingen endringer i oppslutningen rundt NSDAP i Anhalt og Dessau. Mye tyder på at dette endret seg i 1929, dersom vi legger nyhetsbildet i *Anhalter Anzeiger* til grunn. Vi kan observere et større fokus på partiet fra avisens side, da spesielt på «trommeslageren» Loeper. Loeper ble i 1928 valgt inn i det Anhaltiske delstatsparlamentet som eneste representant for NSDAP⁷⁴, og gjorde seg straks bemerket der med sin direkte og ofte ubehøvlede oppførsel, noe som resulterte at han ved minst et tilfelle ble bortvist fra forsamlingen.⁷⁵ Sjette mars meldte avisen at Loeper hadde blitt arrestert for å ha kommet med sjikane mot blant annet Gustav Stresemann.⁷⁶ Dette utnyttet nazistene til fulle, ved å arrangere en stor protestaksjon utenfor *Kristallpalast*. Senere samme måned var dette temaet for et møte, der Loeper fortalte om sin arrestasjon i talen «Meine Gefangenschaft, verurteilt, aber nicht gerichtet.»⁷⁷

Etter børskrakket i 1929 er det tydelig at nazistene fikk et tydelig oppsving også i Dessau. Byen var som industrisenter sårbar for den økonomiske lavinen som fra nå, og frem til begynnelsen av 1930-tallet raste over Tyskland. Dette har trolig hatt mye å si for nazistenes oppslutning, der de fra september til november arrangerte sju overfylte forsamlinger.⁷⁸ Etter hvert ble disse forsamlingene også overvåket av politiet. Dette var ikke uten grunn, da det i denne perioden kom til sammenstøt mellom kommunister og nazister etter et av de arrangerte møtene.⁷⁹ Forverrede levekår for befolkningen, kombinert med en intensivering av møtevirkksomhet fra NSDAPs side har altså trolig hatt mye å si for NSDAPs vekst i denne turbulente perioden, også i Dessau.

2.4 Oppsummering:

I denne delen har jeg tatt for meg NSDAPs agitasjon i Dessau i perioden 1925-30. Jeg har vist at NSDAP Dessaus agitasjon i disse årene i stor grad samsvarer med hva NSDAP sentralt, altså det jeg kaller «München-fløyen» fokuserer på. Samtidig er mye av retorikken også

⁷⁴ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 153

⁷⁵ Bernd Ulbrich, *Antisemitismus in Dessau*, 12-16

⁷⁶ «Hauptmann Loeper verhaftet», *Anhalter Anzeiger*, 06.03.1929

⁷⁷ «Deutsche Volksgenossen! Arbeiter der Stirn u[nd] der Faust!», *Anhalter Anzeiger*, 21.03.1929.

⁷⁸ I en annonse står det: «Sieben große öffentliche Versammlungen seit September allein in Dessau überfüllt! Die letzten 3 waren polizeilich gesperrt!», *Anhalter Anzeiger*, 14.11.1929

⁷⁹ «Zehn Kommunisten überfallen zwei Nationalsozialisten», *Anhalter Anzeiger*, 29.09.1929.

hentet fra partiets mer utpregede anti-kapitalistiske fløy, som ofte blir assosiert med Gregor Strasser.⁸⁰ Dette kan forklares med Dessaus rolle som industriby, samt partiets «løse halsbånd» overfor sine lokale *Ortgruppen*.

NSDAP Dessau byr ikke på store overraskelser i så måte. Det som er interessant å notere seg er at kritikken mot Bauhaus er totalt fraværende i nazistenes annonser. Det vi med sikkerhet altså kan konkludere, er at striden om Bauhaus aldri var en hovedsak for møtene i perioden 1925-30. Dette er overraskende med tanke på den øvrige høyresidens massive fordømmelse av Bauhaus, og i hvilken grad nyhetsbildet i Anhalter Anzeiger var preget av denne debatten. Fokus på lokale saker er i stor grad fraværende i møteannonseene. Likevel markerer Wilhelm Loeper seg på den lokalpolitiske arena, der spesielt hans oppførsel i delstatsparlamentet blir lagt merke til. At NSDAP Dessau i tillegg til å engasjere seg i de «store» spørsmål også hadde sitt å si om situasjonen i Anhalt, da særlig med en brodd mot SPD, kommer også klart frem.

Videre viser hyppigheten av annonser i Anhalter Anzeiger at nazistene i Dessau klart er i medvind fra slutten av 1929. Dette henger sammen med den økonomiske krisen, samt en intensivering av møtevirksomhet på lokalt nivå. Dette tyder igjen på en økt oppslutning rundt nazistene allerede i forkant av den store depresjonen. At depresjonen likevel har hatt en akselererende effekt på oppslutningen rundt NSDAP, er likevel sikkert.

⁸⁰ Vi vet at Strasser besøkte Dessau minst tre ganger i denne perioden. I henholdsvis 1926, 1928, og 1929. Dette vet vi på bakgrunn av møteannonser i Anhalter Anzeiger.

3

3.0 1930-1932: Kampen mot SPD og marxismen.

3.1 Innledning:

Hvordan ble SPD fremstilt i NSDAPs propaganda? Anhalts og Dessaus politiske historie fra 1918 til 1932 var dominert av partiet SPD. Kun med et kort avbrekk i 1924 hadde SPD på lovlig og demokratisk vis sittet med makten kontinuerlig i denne perioden i Anhalt, i tospann med DDP (senere Deutsche Staatspartei, DStP). Dette gjorde SPD til en naturlig fiende for nazistene. Ikke bare var SPD et marxistisk parti, noe som i seg selv gjorde dem til forbrytere i nazistenes øyne, men deres egenskap som statsbærende parti i Anhalt og Weimarrepublikken gjorde dem til den fremste representanten for «systemet» som nazistene foraktet og som de ønsket å fjerne. SPD fremsto for NSDAP som et parti som på ingen måte kjempet for et rettferdig samfunn, men tvert i mot aktivt søkte å splitte folket ved hjelp av sin internasjonale klassekamp.

Det andre marxistiske partiet, KPD, hadde langt mindre folkelig oppslutning i Anhalt. Likevel kom NSDAP Dessau ofte i kontakt med kommunistene. I området rundt Anhalt sto kommunistene meget sterkt og kommunistene, i likhet med nazistene, fraktet ofte sine medlemmer rundt i landet for å arrangere møter, eller for å forstyrre møter arrangert av sine politiske motstandere. NSDAPs agitasjon mot KPD fortonet seg noe annerledes enn mot sosialdemokratene. Der SPD representerte «systemet», kunne KPD knapt sies å gjøre det samme. Dette bunner ut i KPDs egne republikkfiendlige holdning. Derimot var KPD for nazistene en representant for en krystallklar sovjetkommunisme, og ble presentert som en lurvete gjeng bestående av voldsforbrytere og jøder.⁸¹

Vi skal i dette kapitlet se nærmere på NSDAPs agitasjon mot SPD og KPD, med hovedvekt på førstnevnte. Jeg har i hovedsak valgt å konsentrere meg om angrepene på SPD på grunn av partiets sterke stilling i Dessau.

Kritikken mot SPD i Dessau er så omfangsrik at dette kapitlet bare vil kunne dekke en liten brøkdel av kildene som finnes. Jeg har altså måttet velge ut fra et vel av kilder som

⁸¹ For en grundig gjennomgang av NSDAPs propaganda i perioden før 1933, se Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder* (1990)

jeg synes best illustrerer NSDAPs ideologi. Etter analysen av NSDAPs agitasjon, skal vi deretter se på nazistenes egne løsninger på spørsmålene de kritiserer venstrepartiene for.

3.2 Agitasjon mot SPD og «systemet»

«Die Quelle allen Elendes sei das Diktat von Versailles» – Friedrich Wilhelm Loeper 31.10.1930⁸²

«Systemet» er i det store og det hele et løst begrep som ofte ble brukt som et overordnet begrep for Weimarrepublikken. Begrepet figurerte svært ofte i NSDAPs tidlige år i Dessau (1924-1930), der det blant annet ble brukt i forbindelse med nazistenes fordømmelse av Dawesplanen. Kampen mot «systemet» er imidlertid noe som går igjen i hele vår periode, helt frem til slutten av 1932, og svært ofte ble «systemet» og sosialdemokratiet nærmest brukt om hverandre av NSDAP.

SPDs forhold til systemet bunnet på mange måter ut i SPDs rolle i avslutningen på første Verdenskrig. Fredsavtalen, eller «Versaillesdiktatet» som motstanderne kalte den, ble underskrevet av en SPD-ledet regjering. Selv om det ikke hersker noen tvil om at SPD motvillig signerte Versaillestraktaten, ble dette brukt for alt det var verdt av SPDs motstandere, særlig av nazistene. I Dessau ble dette ofte understreket av Wilhelm F. Loeper, som selv hadde tjenestegjort ved fronten. Under et møte i Kristallpalast i 1931 gikk han i strupen på sosialdemokratene: «Heute stellen sich die Leute von der sogenannten Eisernen Front(...), hin und beschimpft das alte Heer. Wo waren sie damals? Sie haben immer eisernen Platz gemacht, wenn es galt, mit dem Leben für das Vaterland einzusetzen.»⁸³

Ved å understreke forbindelsen mellom SPD og krigsnederlaget, kunne nazistene innkassere politiske poeng ved å presentere SPD som illegitimt i forhold til nasjonen og «folkefelleskapet», ved at de nærmest hadde solgt Tysklands sjel til fanden for egen vinnings skyld. Nazistene var svorne tilhengere av «dolkestøtlegenden», og anså ikke Tyskland som militært slått i 1918, men forklarte krigsnederlaget med politikere (og da spesielt SPD) som med hensikt å øke sin egen politiske makt, ofret Tyskland til dets ytre fiender.

Som en direkte forlengelse av SPD som et statsbærende parti i Weimarrepublikken, var SPD kanskje i enda større grad et delstatsbærende parti for Anhalt, og med det også for Dessau. I denne egenskap ble sosialdemokratene et av de fremste angrepsmålene for de lokale nazistene. Det viktigste angående SPD og «systemet» var for nazistene at SPD hverken var

⁸² «Nationalsozialistische Versammlung», *Anhalter Anzeiger*, 01.11.1930.

⁸³ «Loeper über die Freiheit der Nation», *Anhalter Anzeiger*, 27.01.1932

representative eller legetime i sin rolle som statsbærende parti i Dessau. Tvert i mot besto SPD av pamper eller *Bonzen* som på groveste vis utnyttet vanlige og ærlige tyskere.

I februarutgaven av *Arbeit und Brot* fra 1932 beskyldte NSDAP sosialdemokratene for å være bærere av «systemet» i Anhalt. «Sie wollen das System erhalten; sie wollen ihre Sessel retten, ihre roten Bonzen in Saus und Braus weiter leben lassen.»⁸⁴ En slik retorikk harmonerer godt med NSDAPs nasjonale agitasjon mot SPD og «systemet». Gerhard Paul forklarer bruken av begrepet *Bonzen* som et synonym på ineffektivt byråkrati og korrupsjon. I likhet med *Volksgemeinschaft* var det et ord som hadde vært i bruk lenge før NSDAP entret den politiske scenen, men som nazistene straks gjorde til sitt eget. Målet bak å presentere SPD som et *Bonzenpartei*, var ifølge Paul en bevisst strategi for å splitte ledelsen og tilhengerne i SPD fra hverandre, og slik åpne for å presentere NSDAP som det virkelige arbeiderpartiet som faktisk kjempet for arbeidernes ve og vel.⁸⁵

Denne plakaten illustrerer godt forakten for «systemet» og regjeringspartiene. Verdt å merke seg er også slagordet i tredje linje fra toppen, som er en regelrett kopi av det kjente marxistiske slagordet. Plakaten ble beslaglagt av politiet i Dessau, og er hentet fra LHASA, DE, Z141, Nr. 672

I artikkelen «Was ist System?»⁸⁶ gikk nazistene enda lenger, og utvidet begrepet «system» til ikke bare å gjelde SPD. Nazistene kritiserte i denne artikkelen von Hindenburg for å forsøke å kvele nazistenes talerør, ved å nekte dem taletid på radio. Også SPD ble beskyldt for det samme, ved at representanter for partiet Zentrum ble gitt taletid på radio, mens NSDAP ble

⁸⁴ Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, Z 141 Kreisdirektion Dessau-Köthen, Nr. 673

⁸⁵ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 227-228

⁸⁶ «Was ist System», *Anhaltische Tageszeitung*, 09.04.1932.

nektet det samme. I det store og det hele var ikke «systemet» bare et symbol på ineffektivitet og pampevelde, systemet var i sin eksistens undertrykkende ved at det aktivt forsøkte å kvele sannheten som NSDAP påsto å representere. Nazistene forfektet et absolutt skille mellom seg selv og «systemet», der «systemet» satt på tiltalebenken, og NSDAP hadde rollen som anklager. Nazistene var bærere av sannheten, mens «systemet» aktivt undertrykket det tyske folks frihet ved å fortie og fordekke tingenes tilstand. I etterkant av Rikspresidentvalget i 1932 uttalte Loeper

Für Hitler haben 13 Millionen Deutsche gestimmt, für Hindenburg, den Kandidaten des Systems, 8 Millionen Marxisten und 5 Millionen Zentrumswähler. (...) Die Folge des herrschenden Systems sind 7 Millionen arbeitslose Deutsche(...)Die NSDAP führte ihren Kampf nicht, das Hitler Reichpräsident werden sollte, sondern das wir wieder erhalten, was man unseren Volke gestohlen hat: Ehre, Freiheit, Vaterland und das tägliche Brot⁸⁷

I tillegg til å være en snedig måte å bortforklare valgnederlaget på, belyser Loeper et viktig aspekt ved NSDAPs kamp mot «systemet». Systemet var nemlig ikke bare kameraderi og korrupsjon, men hadde ikke minst spilt økonomisk fallitt. Selv om SPD i følge nazistene representerte en form for «tysk» marxisme, nølte ikke NSDAP å trekke linjer mellom sosialdemokratene og det markedsøkonomiske systemet som nazistene anså som skyld i Tysklands økonomiske ulykke. Antikapitalistisk retorikk hadde som vi har sett lange røtter hos NSDAP Dessau, og denne kritikken er gjennomgående for hele perioden som denne oppgaven dekker. Kapitalismen var for nazistene nærmest synonymt med utenlandsk innflytelse og dermed et økonomisk slaveri som bevisst ble påtvunget Tyskland. Et av nazistenes talerør i Dessau som i stor grad fokuserte på SPD og kapitalisme var *Arbeit und Brot*. I marsutgaven fra 1932 kritiseres den sosialdemokratiske *Eiserne Front*⁸⁸ for å berike seg selv på vanlige arbeideres bekostning.

Das man da bei Kaviar und Sekt mit den Barmats und Sklareks⁸⁹ sausen und prassen kann, ist verständlich wovon ist der Dessauer Gewerkschaftsbonze Linke denn so

⁸⁷ «Ueberfüllte NSDAP-Versammlung», *Anhalter Anzeiger*, 20.4.1932

⁸⁸ «Jernfronten» var en sammenslutning av ulike fagforbund, SPD og Reichbanner. Målet bak forbundet var å forsvare Weimardemokratiet mot fiendtlige antidemokratiske krefter, hovedsakelig KPD og NSDAP. Nazistene omtalte *Eiserne Front* som *Goldene Front* for å understreke SPDs forbindelse til storkapitalen.

⁸⁹ Barmatskandalen fra 1924-1925 dreide seg om grove bestikkelser og svindel begått av brødrene Julius og Henri Barmat. Barmatbrødrene brukte statlige penger til valutaspekulasjon, og SPD ble beskyldt for å ha mottatt bestikkelser for å holde tett om svindelen. Barmatbrødrene var i tillegg jøder, noe som gav de antisemittiske

dick und vollgefressen? Bestimmt nicht von einer tariflichen Bezahlung(...) So sieht sie also aus, die 'Eiserne Front' der roten Bonzen. (...) Nein, der schaffende Arbeiter, der Erwerbslose – macht nicht mehr mit.⁹⁰

Dette sitatet er en del av et tydelig mønster i NSDAPs agitasjon mot SPD og «systemet». SPD er et parti bestående av svindlere og *Bonzen*, men kun i det øverste sjiktet av partiorganisasjonen. Man skal ikke lete lenge i kildene for å finne nazistiske fordømmelser mot ledelsen i SPD, men en fordømmelse av partiets «vanlige» støttespillere er vanskeligere å finne. Dette understreker Gerhard Pauls uttalelse om at nazistene så, og forsøkte å presentere SPD som, et todelt parti der ledelsen ikke representerer sine velgere, men lever en overdådig og parasittisk tilværelse basert på bidrag av sine velgere som de bevisst fører bak lyset.

NSDAP presenterte altså SPD som kanskje den viktigste komponenten i «systemet». Weimarrepublikken var et resultat av et sosialdemokratisk forræderi i 1919. «Systemet» jobbet ikke for et forent og samlet Tyskland, men tjente kun en maktelite. Til slutt var «systemet» kanskje den viktigste delen av sammensvergelsen mot Tyskland, fordi det aktivt undertrykket sannheten som nazistene mente de representerte. Vi kan altså slå fast at nazistene i Dessau så på SPD og «systemet» som sammenfallende og ironisk nok, diktatorisk.

I 1932 var Tyskland og Anhalt nærmest i konstant valgkamp. To Riksdagsvalg, et Rikspresidentvalg og et Landsdagsvalg i Anhalt fant sted i løpet av bare noen få måneder. Året før hadde nazistene blitt Dessaus største parti i *Gemeindenratswahlen*. NSDAP deltok med stort hell i alle disse valgene, til tross for sin motstand mot demokratiet. For nazistene var demokratiet bare et middel som skulle brukes frem til partiet var i posisjon, og deretter avskaffes. Erttertiden viser at dette var et løfte nazistene holdt. Likevel er det en tvetydighet, for ikke å si motstridende (eller manglende) logikk bak NSDAPs avvisning av demokratiet. NSDAP hadde ingen problemer med å presentere seg selv som et forfulgt parti, og beskyldte motstanderne, og da spesielt SPD, som diktatoriske. Mye av denne agitasjonen hadde sin basis i de tallrike *Notverordnungen*⁹¹ som ble utstedt fra Berlin. NSDAP Dessau brukte dette for hva det var verdt for å fremstille styresmaktene i Berlin som tyranner, som slo ned på ethvert forsøk på forandring. På denne tiden var det sentrumpartiene som hadde makten i

partiene rikelig med politisk ammunisjon. Sklarekskandalen var en lignende svindelsak der tre brødre Max, Willi og Leo Sklarek var tiltalt og senere dømt for økonomisk svindel i form av falsk fakturering. To av de tre brødrene var medlemmer i SPD, den siste i DDP.

⁹⁰ *Arbeit und Brot*, BArch, NS26, Nr. 2045, 1. März, 1932, Dessau

⁹¹ Artikkel 48 i Weimarrepublikkens grunnlov gav Rikspresidenten mulighet til midlertidig å tilsidesette riksdagen, og styre etter «Nøddekreter». I praksis betydde dette unntakstilstand., noe nazistene dro nytte av etter maktovertagelsen.

Tyskland, men de var likevel avhengig av parlamentarisk støtte fra SPD. Nazistene gjør altså SPD til medskyldige for de tallrike «nødforordningene».

Et like viktig poeng for nazistene var de presenterte seg selv som de eneste som tok et oppgjør med «systemet», og dermed det eneste reelle alternativet. «Alle Parlamentsparteien, die seit 13 Jahren restlos versagt haben, stehen im Entscheidungskampf gegen die nationalsozialistische Freiheitsbewegung.»⁹² Et annet eksempel på slik retorikk kom under *Gemeindenratswahlen* i 1931 da Paul Hofmann påsto at folkets nød var en konsekvens av «die ungeheuren Fehlschläge einer marxistisch-liberalistisch-pazifistischen Außenpolitik.»⁹³ Ved å koble så mange ismer som mulig opp mot et betent politisk tema, ville nazistene henge ut de demokratiske partiene som kollaboratører for et feilslått og naturstridig politisk system. SPD var imidlertid ikke bare skyld i «systemet» som sakte forgiftet Tyskland. SPD var også den fremste representanten for marxisme i Tyskland.

3.3 SPD og marxisme

«Ein Staat kann niemals durch den Appell an den Klassengeist gerettet werden.» – Wilhelm Kube, tale i Kristallpalast, 26.02.1932.⁹⁴

I tillegg til sin rolle som statsbærende parti i Weimarrepublikken, som skaper og opprettholder av det foraktede «systemet», var det SPDs marxistiske standpunkter som nazistene foraktet mest. SPD alene var ansvarlig for å forgifte Weimarrepublikken med sin sosialistiske politikk. KPD var selv uttalt motstander av det unge demokratiet, og var i så måte mer eller mindre bare en tysk forlengelse av det sovjetiske kommunistpartiet. Dette betyr selvfølgelig ikke at KPD hadde en plass i nazistenes *Volksgemeinschaft*, men brorparten av NSDAPs angrep på den politiske venstresiden var rettet mot SPD. Som vi har sett mente nazistene at SPD med sin klassekamp forsøkte å skape et skille i den tyske befolkningen basert på velstand, og materielle maktforhold. En slik overlatt splittelse av det tyske folket hadde kun til hensikt å forhindre en samling av Tysklands innbyggere på tvers av sosiale lag, og ved på denne måten å mane til kamp mellom vanlige *Volksgenossen*, ville det tyske folket forbli splittet og utnyttet av storkapitalen som SPD egentlig representerte. Dette harmonerte på ingen måte med NSDAPs klasseoverskridende «folkefellesskap», og nazistene forsøkte

⁹² «Alle gegen einen!!», *Anhalter Anzeiger*, 10.03.1932. Se også artikkelen «Wir gehen ganz allein!» i *Anhalter Anzeiger*, 05.10.1931 og «Nationalsozialisten! Deutsche Männer und Frauen!», *Anhaltische Tageszeitung*, 14.04.1932

⁹³ «Die NSDAP. im Wahlkampf», *Anhalter Anzeiger*, 24.10.1931

⁹⁴ «Kube über die Legalität der NSDAP», *Anhalter Anzeiger*, 27.02.1932

stadig å presentere SPD som et parti bestående av en hensynsløs herskerklasse som bevisst undertrykket og fordummet ærlige tyske arbeidere. I *Der Trommler* tar nazistene i 1930 et oppgjør med lederstanden i SPD.

Ist die SPD. eine Arbeiterpartei? (...) Nein! Denn auf ihrer Liste stehen im Wahlkreis Magdeburg-Anhalt wohl Redakteure, Oberbürgermeister, Gewerkschaftssekretäre, kleine Beamte und Angestellte, hausfrauen und andere Vertreter 'bourgeoiser' Berufe – aber kein einziger Arbeiter! Deutsche Arbeiterschaft! Keine Stimme der Korruptionspartei!⁹⁵

Det kommer tydelig frem i slike utsagn at NSDAP også i Anhalt beskylder ledelsen i SPD for ikke å representere sine støttespillere. På toppen av det sosialdemokratiske makthierarkiet sitter altså maktmennesker og andre småborgerlige, mens partiets kjernevelgere bevisst holdes utenfor. I tillegg til å være splittende var klassekampen også internasjonal. Solidaritet på tvers av landegrenser og etnisitet i alle land der arbeiderne ble undertrykket av en herskende klasse frastøtte nazistene, da dette sto i total motsetning til deres egen forestilling om stat og nasjon som uløselig knyttet til hverandre.

Ist das etwa Solidarität im Volke, wenn die Führer der SPD. das Volk zum Klassenkampf gegen die eigenen Volksgenossen auffordern? (...) Fürst oder Straßenkehrer ob Handwerker oder Arbeiter, ihnen allen reicht Adolf Hitler die Hand, sie allen stehen in den Reihen der Nationalsozialisten. Das ist Solidarität liebe SPD! Nicht, was Sie treiben, der Klassenkampf, die (...) Vernichtung des Deutschen Volkes!⁹⁶

Ved hjelp av denne type retorikk fordømmer NSDAP sosialdemokratene som en opprettholder av eksisterende skiller i den tyske befolkningen. SPD ønsker ingen sosial utjevning, men ønsker å bevare systemet slik de selv har skapt det. Samtidig presenterer NSDAP seg som det virkelige arbeiderpartiet, som ikke diskriminerer på bakgrunn av stand eller klasse, men som ønsker å inkludere alle i det nasjonale «folkefellesskapet». Denne type retorikk var ikke uvanlig i Dessau, og vil bli videre behandlet senere i kapitlet.

I Dessau er det tydelig at nazistene aktivt forsøkte å skape splittelse mellom ledelsen i SPD og dets velgere. Et av virkemidlene NSDAP benyttet seg av var å prøve å trekke linjer

⁹⁵ *Der Trommler*, LHASA, MD, G 15, Nr. 15, 31.08.1930. Se også Eine erklärung der Ortsgruppe Dessau der NSDAP, *Anhalter Anzeiger*, 11.03.1931

⁹⁶ Paul Kaufmann, «Solidarität und Klassenkampf, Der Landwirt in Anhalt», *Wochenbeilage des Anhalter Anzeigers*, *Anhalter Anzeiger*, 29.07.1932

mellom ledelsen i SPD og de tidligere herskerne, altså den tidligere adelen. De representerte begge en adskilt herskerklasse som nøt godt av ærlige arbeideres utrettelige innsats, og de forsøkte begge å legitimere sin eksistens som folkets beskyttere. Under et møte i Rosslau trakk Wilhelm Decker⁹⁷, som holdt et foredrag om den kommende «katastrofevinteren», paralleller mellom sosialdemokratene og Anhalts tidligere herskere «(...) die sozialdemokratischen Führer und hohe Beamte geworden seien, hätten sie selbst Fracks und Zylinder getragen und sich selbst mit dem afghanischen herzogsmantel schmücken lassen.»⁹⁸

SPD var altså for nazistene ikke et parti som ivaretok de svakeste i samfunnet sine interesser. Tvert i mot var marxismen ikke bare et ideologisk villspor, men også en bevisst villedning av det tyske folket i regi av korrupte pamper som kun ivaretok sine egne interesser. NSDAP forsøkte å trekke paralleller til de gamle herskerne i Anhalt, og presenterte SPD som en kontinuitet i denne tradisjonen. Enkelte av SPDs representanter pekte seg i større grad enn andre ut som skyteskive for nazistene i Dessau. En vesentlig del av NSDAPs agitasjon mot SPD var med andre ord regelrette personangrep.

3.4 Agitasjon mot Peus, Weber, og «Pest»-Seeger

«Peuchen, liebes rotes Väterchen, so ändern sich die Zeiten» – Paul Hoffman⁹⁹

NSDAP Dessau fokuserte mye av sin agitasjon mot SPD i form av personangrep på de som kunne sies å representere Weimarrepublikken i Dessau. Jeg har derfor valgt å ta for meg tre personer som nazistene kanaliserte mye av sin propaganda mot. Jeg mener dette er viktig fordi det gir oss innsikt i hvordan NSDAP Dessau presenterte sin ideologi på det lokale plan i Dessau.

Hets, karakterdrap og karikering av sine politiske fiender var langt fra uvanlig i NSDAPs propaganda. Med politiske karikaturer forsøkte nazistene å latterliggjøre sine motstandere, og særlig var det SPD som ofte ble fremstilt som pamper. En mørkere side av nazistenes harselering er fremstillingen av jødene, som stadig ble angrepet gjennom slik bildepropaganda.¹⁰⁰ I Dessau benyttet nazistene seg ofte også av bildepropaganda i sin kamp mot sine fiender. Dette var hovedsakelig «generelle» fremstillinger, og som oftest var kopier av «nasjonale» nazistiske plakater og tegninger, og det var særlig under valgkamper at disse

⁹⁷ Decker (1899-1945) var riksdagsmedlem for NSDAP.

⁹⁸ «Die NSDAP. im Vormarch», *Anhalter Anzeiger*, 12.09.1931

⁹⁹ *Arbeit und Brot*, BArch, NS 26, Nr. 2045, 1, Marz 1932, Dessau

¹⁰⁰ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 143-145

virkemidlene ble brukt i Dessau.¹⁰¹ Personangrep fra nazistene figurerte derimot oftere, valgkamp eller ei. Disse ble rettet mot ledende sosialdemokrater i Dessau og Anhalt.

Heinrich Peus var en av de toneangivende venstrepolitikerene i Anhalt. Etter seks års studium i Berlin sluttet han seg til SPD i 1891, og samme år tiltrådte han som redaktør for det sosialdemokratiske *Volksblatt für Anhalt*. Peus var omstridt i konservative kretser på grunn av sin uttalte antimonarkisme, men forfektet ikke en revolusjonær form for marxisme. Peus var medlem av det anhaltiske statsparlamentet fra 1919-1933, og var i flere år også parlamentspresident.¹⁰² Som sosialdemokratisk «tungvekt», var han også et attraktivt angrepsmål for NSDAP Dessau.

Under presidentvalget i 1932 måtte de tidligere antimonarkistene i SPD gå politisk kanossagang ved å proklamere sin støtte til den tidligere generalen Hindenburg, mannen som for mange representerte den gamle orden og keiserriket. Årsaken var like enkel som den var tung å svelge for sosialdemokratene: Uten støtte til Hindenburg var det en reel sjanse for at Tysklands neste president ville hete Adolf Hitler. Valgets to andre kandidater, Duesterberg og Thälmann, var utelukket av ideologiske årsaker. Dette lot nazistene ikke forbigå i stillhet. Paul Hoffman, fungerende *gauleiter*, og utgiver av *Arbeit und Brot* lot ikke en slik mulighet gå fra seg. Hoffman pekte på Peus' tidligere krasse kritikk mot keiserdømme og militarisme, og beskyldte ham, og SPD, for å være hyklerske og løgnaktige.

(...) vor netto 7 Jahren, unseren mageren, und Deinen fetten, da warst Du ein glühender Hasser der Reaktion, der wilhelminischen Junker, der militärischen Mordmaschine (...) So ändern sich die Zeiten. Heute steht in herzlich-warmer Begeisterung die ganze 'Eiserne Front' für Hindenburg ein! Weshalb? - - - Damit die Bonzensessel der Pest-Seger, der Barmats und Sklareks vom schaffenden Volke nicht hinweggefegt können.¹⁰³

Det er tydelig at Hoffman med sitt personangrep ikke bare ønsker å latterliggjøre Peus, men også ønsker å ramme hele SPDs politikk. Peus og sosialdemokratene velger heller å støtte det nazistene anså for å være en reaksjonær kandidat, enn å risikere at nazistene vinner valget. Et slikt politisk trekk fra SPD tyder med andre ord på en økende desperasjon i partiet, og gjøres utelukkende for at pampene skal unngå å bli «feid vekk» av det rettskaffende folket. SPD

¹⁰¹ LHASA, DE, Z 141, Nr. 673. Denne mappen inneholder flere propagandaplakater, som ble beslaglagt av politiet i Dessau.

¹⁰² Rüdiger Fikentscher, *Heinrich Peus, Heinrich Deist und die Rolle der Sozialdemokratie in Anhalt zwischen Erstem Weltkrieg und Nazi Herrschaft*, 51-53, 57-60 i Julius Ulbricht, *Anhalts Weg ins „Zeitalter“ der Extreme*

¹⁰³ *Arbeit und Brot*, BArch, NS 26, Nr. 20451, Marz 1932, Dessau

utsetter med andre ord det uunngåelige, nemlig den nasjonalsosialistiske triumf. Folket vil nemlig ifølge Hoffman avvise denne nedrige, og med det gjennomskue sosialdemokratene som det svindlerpartiet de egentlig var.¹⁰⁴ Her ser vi igjen et godt eksempel på hvordan NSDAP angriper ledelsen i SPD, og «frikjenner» deres velgere som offer for en ondsinnet konspirasjon.

Det var flere politikere i Dessau som skulle få sitt pass påskrevet av de lokale nazistene. Ernst Weber (DDP/DStP) (1877-?), født i Dessau, var *Staatsminister* i Anhalt i perioden 1924-1932.¹⁰⁵ I likhet med Peus var han en fremtredende politiker, og i likhet med Peus ble han også utsatt for sjikane av nazistene. I tilfellet Weber var det særlig Dessaus daværende *Gauleiter* Wilhelm Loeper som kritiserte Weber. I juli 1930 trakk Weber Loeper for retten der han beskyldte Loeper for å bruke sin stilling som representant i Landsdagen til personlig å sverte sine kolleger fra andre partier.¹⁰⁶ I denne saken ble Loeper dømt til å betale oppreisning og saksomkostninger på totalt 2000 RM.¹⁰⁷ Denne hendelsen lot ikke nazistene gå fra seg. Under et møte måneden etter talte Loeper i *Kristallpalast* om «Meine Ehre 60 Mk. – Webers Ehre 2000 Mk. Gerechtigkeit? Nein. Justiz»¹⁰⁸ Med «sin ære» henviste Loeper til en lignende sak der redaktøren for *Volksblatt für Anhalt*, Gerhard Seger ble dømt for fornærmelser mot Loeper. Under dette møtet rapporterte journalisten fra *Anhalter Anzeiger* at

Seine Ausführungen waren meist so persönlichen Inhalts, dass sie eigentlich die Oeffentlichkeit gar nicht interessieren. Er nützte natürlich seinen Streit mit Staatsminister Dr. Weber zu wahlpolemischen Ausführungen aus. Neues hat Herrn Loeper (...) wirklich nicht gesagt.¹⁰⁹

Journalistens referat tyder på nye personangrep mot Weber, samtidig som Loeper fremstiller seg selv som den forfulgte på bakgrunn av det store spriket mellom straffene han og Seger ble tildelt. Å fremstille seg selv som den undertrykkede parten var langt fra uvanlig for NSDAP. Webers medlemskap i DDP (senere *Deutsche Staatspartei* (DStP)) tyder også på at slik personhets ikke bare begrenset seg til sosialdemokratene. DDP, SPDs koalisjonspartner i Anhalt ble heller ikke spart.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/1a1/adr/adrsz/kap1_5/para2_50.html, sist besøkt 24.11.2014

¹⁰⁶ Se også «Ein Streitgespräch», i Bernd G. Ulbrich, *Antisemitismus in Dessau*, s. 16-19

¹⁰⁷ For et referat av rettsaken, se «2000 Mark Geldstrafe für Abg. Loeper», *Anhalter Anzeiger*, 23.07.1930. Se også «Ganz Anhalt lacht!», *Der Trommler*, 21.09.1930

¹⁰⁸ «Wählt Liste 9! An die Gewehre!», *Anhalter Anzeiger*, 05.08.1930

¹⁰⁹ «Nationalsozialistische Versammlung.», *Anhalter Anzeiger*, 08.08.1930

Den siste representanten for regjeringspartiene jeg ønsker å fokusere på er Gerhard Seger. Seger (SPD) var en av de mest høylytte motstanderne av NSDAP i Dessau, og i sin stilling som redaktør for Dessauavdelingen av *Volksblatt für Anhalt* agiterte han ofte mot farene ved nazistpartiet. Seger var fra 1930 også medlem av Riksdagen. Seger var pasifist, og en sterk kritiker av den hemmelige militære opprustingen som fant sted også under Weimarrepublikken. I sin kritikk av militærets makt, hadde han ved en anledning kalt det militære for smittebærere (*Pestträger*). Nazistene omtalte etter dette konsekvent Seger som «Pest-Seger», for å understreke deres oppfatning av ham som en smittebærer. I *Der Trommler* anklager nazistene Anhalter Anzeiger for å gi for mye spalteplass til

der Mensch, der täglich wie ein altes Weib in hysterischer Weise seitenlang mit den gemeinsten Ausdrücken über unsere Bewegung herfällt und dem jetzt schon die Hosen beben in Erwartung des Kriegsgerichts, vor das wir ihn und seine Sorte eines Tages stellen werden. Und dieser Tag kommt so gewiss wie der Amen in der Kirche.¹¹⁰

Nazistene så åpenbart på Seger som en trussel som måtte elimineres. Ikke bare oppfordret de til å kvele stemmen hans i de lokale mediene, men fremsatte også direkte trusler mot ham som person der han og hans likesinnede skulle stilles for retten for sitt forræderi straks NSDAP var kommet til makten. Seger representerte i dette tilfellet pasifistene i SPD som direkte kunne knyttes til krigsnederlag, erstatninger, og ettergivenhetspolitikk. Behandlingen overfor Gerhard Seger understreker også nazistenes intoleranse i forhold til annerledes tenkende. Etter valgsuksessen i 1931, da NSDAP ble det største partiet i Dessau skrev Paul Hofmann et åpent brev til daværende borgermester Fritz Hesse, der han forlangte

die sofortige Ausweisung des sozialdemokratischen Reichstagsabgeordneten Gerhard Seger. Ein Mensch auf dessen Veranlassung ein Großteil der Einwohner dieser Stadt im 'Volksblatt' als Gesindel, Mörderbanden und Lumpen bezeichnet wird, hat jeden Ausspruch auf das Bürgerrecht in Dessau verloren.¹¹¹

Seger var altså for nazistene ikke en «villedet» sosialdemokrat. Seger var en verkebyll, som aktivt arbeidet imot det nasjonalsosialistiske *Volksgemeinschaft*, og måtte dermed støtes ut, eller fjernes fra samfunnet. Dette lykkes nazistene med etter maktovertagelsen i Anhalt. Seger

¹¹⁰ «So sieht er aus!», *Der Trommler*, 31.08.1930

¹¹¹ «Offener Brief Hoffmans an Hesse», *Anhalter Anzeiger*, 26.10.1931.

ble under et møte i Landsdagen forvist fra salen, og i august 1932 ble han dømt til fire måneders fengsel for «fornærmelse mot statsministeriet».¹¹²

Seiger fortjener en sluttbetraktning. Han fremsto som NSDAPs største personlige fiende i Dessau. Ved hjelp av latterliggjøring og hets forsøkte NSDAP seg ikke bare på et personlig karakterdrap, men også å knytte Seigers meninger og handlinger opp mot resten av SPD. Hans skjebne understreker også nazistenes hat mot ham. Etter å ha sonet ferdig fengselsdommen på fire måneder, ble han straks etter nazistenes maktovertagelse plassert i forvaring. Etter å ha vært plassert i fengselet i Dessau, ble han etter hvert overført til den nyopprettede konsentrasjonsleiren *Oranienburg*, som han lyktes å rømme fra etter seks måneders fangenskap. Han emigrerte etter hvert til USA, hvor han ble værende frem til sin død.¹¹³

3.5 Agitasjon mot KPD

KPD var ikke like sterkt representert i Dessau som SPD. I tillegg representerte KPD en annen type marxisme enn det sosialdemokratene gjorde. Der SPD var forsvarere av Weimarrepublikken, ønsket KPD i likhet med NSDAP å fjerne republikken, som for dem var «sosialfascistisk». Det var dermed ikke like enkelt for nazistene å trekke linjer mellom det skakkjørte «systemet» og KPD.

Det at antikommunismen måtte spile andrefiolin i forhold til kampen mot SPD og Weimarrepublikken, betyr selvfølgelig ikke at den var fraværende. Ifølge Paul hadde den antikommunistiske propagandaen fra NSDAP i denne perioden noen hovedmål: Å fremstille KPD som et russisk parti, og fokusere på volden og terroren i Sovjetunionen som et fremtidig scenario for Tyskland under kommunistisk herreskap. Samtidig var det viktig å fremstille den ideologiske kampen mellom NSDAP og KPD som en apokalyptisk kamp til siste bloddråpe. Hakekors og sovjetstjerne skulle stå som symboler på liv og død, brød og sult etc. Samtidig skulle en slik retorikk legitimere nazistenes vold som «nødverge», samtidig som kommunistenes vold ble fordømt som hensynsløst barbari.¹¹⁴

¹¹² Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 156. For ytterligere lesning om NSDAP og Seiger se Nationalsozialistische Forderungen, *Anhalter Anzeiger*, 31.10.1931, Marxistische Lügenhetze, *Anhalter Anzeiger*, 29.06.1931, Ueberfüllte NSDAP.-Versammlung, *Anhalter Anzeiger*, 20.04.1932, Seiger und die NSDAP, *Anhalter Anzeiger*, 15.10.1932, Bernd Ulbrich *Jenseits die NSDAP: Das Verhältnis der anderen Parteien zu den Juden in Anhalt*, i *Anhalts Weg ins „Zeitalter der Extreme“*, s. 86-87.

¹¹³ I eksil skrev Seiger boken *Oranienburg : Erster authentischer Bericht eines aus dem Konzentrationslager Geflüchteten. Mit einem Geleitwort von Heinrich Mann*. (Karlsbad: 1934). Seiger ble altså en av de første som fortalte om nazistenes grusomheter i sine konsentrasjonsleirer.

¹¹⁴ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 234-236

Til tross for at Anhalt var et relativt rolig politisk område, hadde det også kommet til sammenstøt mellom ekstreme politiske partier og bevegelser på 1920-tallet. Også i Dessau var dette tilfelle, og på begynnelsen av 30-tallet var politiske slagsmål nesten blitt daglig kost for innbyggerne i byen.¹¹⁵ Nazistene agerte ikke så mye mot kommunistene på sine møter i Dessau, men på gaten var situasjonen altså en helt annen. NSDAPs rapporter om slike politiske slagsmål i Dessau innehar et klart mønster. Nazistene ble alltid presentert som den underlegne part i antall deltagere, og motstanderne var som regel bevæpnet med slagvåpen og i enkelte tilfeller, skytevåpen.¹¹⁶ I tillegg rapporterte NSDAP ofte om kommunister og medlemmer av Reichbanner, som sammen lå på lur og angrep nazistene ved beste anledning.¹¹⁷ Troverdigheten av disse påstandene kan diskuteres, da Reichbanner og kommunistene så på hverandre som politiske fiender. Disse påstandene ble også trykket i *Anhalter Anzeiger*, som på dette tidspunkt var en uttalt motstander av både sosialisme, og Weimarrepublikken. Tidligere hadde det også kommet til slagsmål mellom Reichbanner og kommunister i Dessau. Nazistene egne forbrytelser ble i stor grad unnskyldt som selvforsvar og i verste fall ignorert. Det alvorligste tilfellet fant sted i Dessau 10 juli 1932, da sosialdemokraten Wilhelm Feuerherdt ble drept av nazister. På spørsmål fra det tyske innenriksministeriet¹¹⁸, som ønsket en rapport om hendelsen, svarte statsministeriet i Anhalt (som på denne tiden var under nasjonalsosialistisk ledelse) «dass das Reichbannermitglied Feuerherdt durch eigene Schuld – er selbst trug eine Waffe in der Hand – ums Leben gekommen ist.»¹¹⁹ Vold fra nazistene ble altså dysset ned, og presentert som selvforsvar også i Dessau.

Når det gjelder agitasjon mot KPD i Dessau, var denne mest synlig i forbindelse med presidentvalgekampen i 1932.¹²⁰ Denne kampanjen rettet seg også i størst grad mot sosialdemokratene, men NSDAP agiterte også mot sine motkandidater Duesterberg (DNVP) og Thälmann (KPD). I forhold til KPD gjaldt det å stoppe «den ‘Zustrom der enttäuchten

¹¹⁵ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 154

¹¹⁶ I et tilfelle understøttes slike påstander av en politirapport. Kommunistischer Ueberfall, Der Polizeibericht. *Anhalter Anzeiger*, 31.01.1931

¹¹⁷ Se «Ueberfall von Kommunisten auf Nationalsozialisten in der Leipziger Straße», *Anhalter Anzeiger*, 15.10.1931, «Erklärung der NSDAP.», *Anhalter Anzeiger*, 08.03.1932, «Nationalsozialisten von Kommunisten und Reichbannerleuten überfallen», *Anhalter Anzeiger*, 13.04.1931, «Rot Front gegen Heil Hitler», *Anhalter Anzeiger* 12.03.1931

¹¹⁸ LHASA, Z-116-1, V Nr. 21 Bd. 1, 13

¹¹⁹ LHASA, Z-116-1, V Nr. 21 Bd. 1, 14

¹²⁰ Gerhard Pauls bok *Aufstand der Bilder*, som tar for seg NSDAPs propaganda frem til 1933 konkluderer at nazistenes antikomunisme kun spilte en underordnet rolle i de tidlige årene.

Arbeiter aus dem sozialdemokratischen Lager zu KPD abzufangen.»¹²¹ I Dessau utgjorde arbeiderne en vesentlig del av befolkningen, og valgresultatet fra Landsdagsvalget i 1932, som ble avholdt samme måned som presidentvalget, tydet på en økende skepsis til SPD blant arbeiderne. For å skremme arbeiderne fra å velge KPD hadde *Arbeit und Brot* en lengre artikkel som omhandlet en reise til Sovjetunionen. Denne hadde det sovjetiske GULAG som hovedtema, der en rystet artikkelforfatter etter et sykehusbesøk skrev

es ist das Schrecklichste was ich je in meinem Leben sah. Kleine Kinder, Männer und Frauen (...) starben vor Hunger und hatten einen Schrecklichen Blick. Ich fragte den Arzt, was mit diesen armen, jungen Mädchen wohl geschähe; er antwortete mir, man würde sie töten, sobald sie arbeitsunfähig geworden wären, weil sie da ein Hindernis des Fortschritts der Nation würden.¹²²

Med slike beskrivelser, passende nok under overskriften «Wählst Du deshalb Thälmann?», er dette et klart forsøk på å presentere KPD som en forlengelse av regimet Sovjetunionen. Grusomhetene i Stalins GULAG-leire ville også bli en realitet i Tyskland dersom KPD fikk sin vilje. Alminnelige *Volksgenossen* ville på bakgrunn av klasseskille bli pint i hjel under umenneskelige forhold. I et tidligere nummer av *Arbeit und Brot* hadde nazistene også gått til angrep på Thälmann, som de foraktelig kalte «Zhälmann» «Er spielt lediglich eine Statistenrolle und fördert durch seinen belanglosen Stimmzettel praktisch den Sieg des Notverordnungskandidaten Hindenburg. Proleten, das gibt es nicht!»¹²³ I tillegg til å representere en farlig sovjetkommunisme, var altså Thälmann i praksis en kandidat for det bestående regimet. Det er lett å påpeke de logiske bristene ved slike utsagn, men kjernen i budskapet er imidlertid enkel: NSDAP var det eneste alternativet for arbeiderklassen. Dette understreker nazistene i det samme oppropet. «Hitler, der sich selbst aus dem Arbeiterstand emporgearbeitet hat ist der Mann des Volkes.»¹²⁴ Dersom vi tar Hitlers middelklassebakgrunn i betraktning, samt hans personlige avsky for proletariatet, kan vi enkelt konkludere med at dette er et fantasifullt utsagn. Likevel nølte ikke NSDAP Dessau med å presentere ham som den ekte arbeider.

I Dessau føyer NSDAPs agitasjon seg naturlig inn i det som ble gjort på nasjonalt plan. Kampen mot KPD foregår i hovedsak på gata, og i forbindelse med valg er det i stor

¹²¹ Paul Meier-Benneckenstein: *Unser Angriff auf die marxistische Front*, ebd. 2 (1932) 1, S 17 f. sitert i Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 95

¹²² *Arbeit und Brot*, BArch, NS 26, Nr. 2045, 1, März 1932, Dessau

¹²³ LHASA, DE, Z 141, Nr. 673, 640

¹²⁴ Ibid.

grad den «sentrale» propagandaen som blir formidlet. NSDAP forsøker imidlertid i noen tilfeller også å knytte Reichbanner sammen med kommunistene, og presenterer seg selv som politisk forfulgte. Deres egne voldshandlinger blir rettfærdiggjort som selvforsvar.

3.6 NSDAPs løsninger

Et kjennetegn ved NSDAPs agitasjon er at de ofte angriper andre partier, men i mindre grad har løsninger på problemene de påpeker. Særlig i bevegelsens tidlige år i Dessau var dette gjennomgående. De andre partiene, og da særlig SPD, ble gjennomgående fordømt, og beskyldt for bevisst å styre Tyskland rett mot avgrunnen. NSDAP presenterte hele denne tiden seg som Tysklands «redning», men konkrete løsninger på landets mange problemer er vanskeligere å finne. Etter 1930, når nazistene får egne talerør i form av egne aviser, samt større oppmerksomhet og delvis sympati fra konservative aviser (*Anhalter Anzeiger*), kommer det tydeligere frem hvilket samfunn nazistene ønsker seg. Jeg skal her presentere de nazistiske alternativene til «marxismen» som de kritiserte.

Når det gjelder kampen mot marxismen gjaldt det for NSDAP å forsøke å presentere seg selv som et tysk arbeiderparti. NSDAP hadde på landsbasis lavere oppslutning blant arbeiderne enn de hadde hos det vi kan kalle middelklassen. Bergmann og Mergele anslår at i 1930 besto mellom 15 og 20 % av NSDAPs velgere av arbeidere.¹²⁵ Forfatterne peker på at arbeiderbevegelsens evne til å inkludere sine medlemmer i fritidsorganisasjoner og liknende, i stor grad lyktes med å binde sine medlemmer til venstrepartiene, og dermed hindret en velgerflukt til den nasjonalsosialistiske leiren, og i de tilfeller der velgerne forlot sin politiske leir, var det som regel til fordel for et annet venstreparti. I valget i november 1932 mistet for eksempel SPD 1,9 millioner stemmer i forhold til valget i 1928, mens KPD gikk frem med 2,72 millioner stemmer.¹²⁶ NSDAP var imidlertid ikke et «arbeiderparti uten arbeidere», og en stor del av NSDAPs propaganda rettet seg mot dette segmentet av befolkningen, både på nasjonalt plan og i Dessau. Det ville altså være unaturlig for en «massebevegelse» som NSDAP å støte fra seg massene som de hevdet å representere. I Dessau er et slikt «frieri» til arbeiderklassen sterkt tilstedeværende. Dessau var en tungt industrialisert by, og det må sies som sikkert at NSDAP Dessau aldri kunne ha oppnådd en så dramatisk oppslutning i byen uten å ha et vesentlig antall arbeidere bak seg.

¹²⁵ Jürgen Bergmann, Klaus Mergele, *Wer unterstützte die Nationalsozialisten?*, i Klaus Mergele (Hrsg), *Warum gerade die Nationalsozialisten?*, 176

¹²⁶ Bergmann, Mergele, *Wer unterstützte die Nationalsozialisten?*, 178-179

3.6.1 NSDAP Dessaus fremstilling som arbeiderparti

I tillegg til å fordømme SPD som et *Bonzokratie*, og KPD som en lovløs røverbande som mottok sine order fra Moskva, var det også i Dessau viktig for NSDAP å presentere sine ideologiske alternativer til den giftige marxismen. Dette var viktig for NSDAP, arbeiderne var nemlig et av de viktigste fundamentene som det «tredje Riket» skulle stå på. Hitler selv, mente at «Arbeiter war für ihn – ganz im Gegensatz zum saturierten und feigen Bürger – ‘Kraft- und Energiequellen’, die ‘aktivsten, tatkräftigsten Elemente der Nation.’»¹²⁷ NSDAP prøvde altså ikke bare å presentere seg som et arbeiderparti, de så faktisk seg selv som et arbeiderparti. I Dessau var det særlig under ledelse av Paul Hoffman at disse synspunktene ble synlige. Hofmann var selv ansvarlig for utgivelsen av *Arbeit und Brot*, som utkom i regi av NSBO i Anhalt. *Arbeit und Brot* gikk i stor grad også til angrep på det eksisterende «systemet», men ble også brukt til å presentere nazistenes alternativer.

Wir wollen, dass dieses System abgelöst wird durch einen neuen Volksstaat in dem Männer des schaffenden Volkes für Freiheit und Recht, für Arbeit und Brot kämpfen. (...) Jeder wählt den Mann, der fechtet für Freiheit und Recht, für Arbeit und Brot. Schluss jetzt! Wählt Adolf Hitler und ihr seid frei!¹²⁸

Dette eksempelet viser i liten grad hva slags samfunn nazistene forfekter, annet enn en Volksstaat. Det viser imidlertid tydelig språket som nazistene benyttet seg av når de henvendte seg til Dessaus arbeiderklasse. De benyttet seg av sosialistiske slagord som, frihet og arbeid, slagord som både SPD og KPD tidligere hadde brukt.¹²⁹ Tanken bak var å presentere seg som det egentlige arbeiderpartiet, da slike slagord også var akkompagnert med krasse utfall mot SPD og deres svik mot proletariatet.

¹²⁷ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 242

¹²⁸ LHASA, DE, Z 141, Nr 673, 638

¹²⁹ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 247-248

En tysk arbeider bryter sine lenker. Plakaten er hentet fra Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, Z141 Kreisdirektion Dessau-Köthen, Nr. 673

Kampen for arbeiderne figurerte også ofte i NSDAPs bildepropaganda på denne tiden, særlig i forbindelse med valgkamper. Gjennomgående var fremstillingen av velbygde ariske arbeidere, som brøt sine lenker som sosialdemokratiet med viten og vilje hadde påsatt dem. «Jeder Muskel, jede Sehne, man möchte sagen jeder Blutstropfen atmet hier die geballte Kraft, den unbändigen Willen zur Freiheit»¹³⁰ Også her kommer oppfattingen om arbeiderne som fremtidige bærere av nasjonen frem. I tillegg viser slike fremstillinger oss igjen at nazistene først og fremst var ute etter å kritisere lederne for de sosialistiske partiene. Den jevne arbeider var ikke annet enn et offer for marxistiske løgner.

Et annet virkemiddel nazistene brukte for å fremstille seg selv som arbeidernes redningsmenn var opptog og forsamlinger. I Dessau kommer dette godt frem i feiringen av 1. mai. Opprinnelig stiftet som arbeiderbevegelsens internasjonale kampdag, tok nazistene også her grep for å fremstå som arbeidernes eneste alternativ for et fritt og rettferdig samfunn. 1. mai 1931 avholdt NSDAP Dessau et overfylt møte i Kristallpalast, der også mange tidligere sosialdemokrater deltok.

Nach Einzug der SA. und Vorspiel der Kapelle gab der Berliner Redner, Pfister, in zweistündigen Vortrag ein abgerundetes Bild von dem Niedergang der deutschen

¹³⁰ Ibid., 245

Arbeit und der deutschen Arbeiterschaft und zeigte den Weg zur Gesundung in nationalsozialistischen Sinne.¹³¹

NSDAP benyttet seg altså av ulike virkemidler i sin appell til arbeiderklassen i Dessau. Et mønster er at nazistene omgir seg med sosialistisk, eller i det minste kvasi-sosialistisk retorikk, som ofte er blåkopier av det de andre sosialistiske partiene har benyttet seg av tidligere. Dette tvinger oss til å se nærmere på nazistenes egen forståelse av sosialisme, og i hvilken grad denne skiller seg fra de andre arbeiderpartiene.

3.6.2 NSDAPs sosialisme – Ikke klassekamp, men *Volksgemeinschaft*

«Langsam reichen wir die Hand von einem zum anderen" – Adolf Hitler, tale i Kristallpalast, 23.10.1931¹³²

For å forstå Nazistenes tiltrekningskraft i forhold til arbeiderne er det i tillegg til å se på NSDAPs virkemidler også nødvendig å undersøke bevegelsens ideologiske budskap nærmere. Nasjonalsosialistene avviste som vi har sett klassekampen som veien til et fremtidig idealsamfunn. Klassekampen var for nazistene et middel for å splitte befolkningen, og ved å sette dem opp mot hverandre, ville Tyskland aldri klare å bryte slaveriet som var blitt påtvunget dem. Likevel kjempet også nazistene for et klasseløst samfunn, og de fremhevet ofte partiets sosialistiske karakter.

Fra sentralt hold var Gregor Strasser på denne tiden en viktig bidragsyter til det han kalte «syntesen» mellom nasjonalisme og sosialisme. I radiotalen *Die Staatsidee des Nationalsozialismus*, en tale som ble kringkastet over hele Tyskland i juni 1932, gikk Strasser nærmere inn på den «nasjonale» sosialismen. «Wie verstehen unter Sozialismus die staatlich durchgeführten Maßnahmen zum Schutze des Einzelnen oder einer größeren Gemeinschaft vor jeglicher Ausbeutung.»¹³³ Strassers sosialisme var altså en beskyttelse av fellesskapet, og ikke minst de tyske verdiane som hadde utkrystallisert seg i løpet av historien.

(...) das Leistungsprinzip des preußischen Offiziers, des deutschen unbestechlichen Berufsamten, die Mauern, das Rathaus, der Dom, das Spital einer freien Reichstadt, das alles ist eine Ausdruckform des deutschen Sozialismus. (...) Wir Nationalsozialisten wollen keinen planlosen Umsturz, sondern eine organische

¹³¹ «1.-Mai-Feier der Nationalsozialisten», *Anhalter Anzeiger*, 02.05.1931

¹³² «Hitlers Appell in Dessau», *Anhalter Anzeiger*, 24.10.1931

¹³³ «Die Staatsidee des Nationalsozialismus», *Anhalter Anzeiger*, 15.06.1932

Neuordnung(...) Wir wollen den Schutz jeder ehrlichen Arbeit und ihres Ertrages gegen den offenen und verkappten Missbrauch des Kapitals.¹³⁴

En sterk statsmakt var altså nødvendig for å beskytte, og å dyrke frem rent tyske egenskaper uten innblanding fra utland eller fremmede elementer. En lignende oppfatning av sosialisme hadde blitt uttrykt et år tidligere under 1. mai-møtet som vi har vært innom. Her oppklarte taleren, Pfister, begrepet sosialisme for de oppmøtte:

der Marxismus sei materialistisch, echter Sozialismus jedoch idealistisch orientiert, und nur mit einem Sozialismus im Sinne des nationalsozialistischen Parteiprogramms wäre es möglich, die deutsche Volksgemeinschaft aufzurichten. Der Nationalsozialismus trete für das wohlerworbene Eigentum ein, bekämpfe aber die Auswüchse eines falsch und schädlich angewandten Kapitalismus.¹³⁵

Den dialektiske materialismen blir altså presentert som en villfarelse, og ekte sosialisme blir presentert som en åndelig nasjonal solidaritet, som var nødvendig for å realisere det nasjonale *Volksgemeinschaft*. Samtidig avvises (i alle fall delvis) også kapitalismen som økonomisk modell, da denne er i hendene på utlandet og deres lakeier, og bidrar til en korrumpert av den tyske nasjonen gjennom sin konkurranse. En fellesnevner for både den antimarxistiske og antikapitalistiske agitasjonen fra NSDAP er altså at begge splitter befolkningen, og med det også nasjonen. Prioritet nummer en for nazistene var altså ikke en materiell revolusjon, der godene skulle fordeles likt mellom Tysklands *Volksgenossen*, men heller en sosial revolusjon der i det minste en følelse av likhet og brorskap skulle gjennomsyre nasjonen.

23. oktober 1931 besøkte Adolf Hitler Dessau. Hitlers besøk kom i forbindelse med den lokale valgkampen, som skulle bli NSDAP Dessaus store politiske gjennombrudd og må ansees som en svært viktig hendelse. I en tale som strakte seg over to timer, berørte Hitler i stor grad den åndelige sosialismen som en forutsetning for et nasjonalt «folkefellesskap».

Durch das ganze deutsche Volk geht eine Sehnsucht, aber die Parteien spalten sich immer mehr; nächstens werden wir noch eine Partei der Motorradfahrer haben. Hier setzt nun die nationalsozialistische Bewegung ein, die ganze Nation appelliert und nicht an einzelne Gruppen.¹³⁶

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ «1.-Mai-Feier der Nationalsozialisten», *Anhalter Anzeiger*, 02.05.1931

¹³⁶ «Hitlers Appell in Dessau», *Anhalter Anzeiger*, 24.10.1931

Hitler angriper interessant nok ikke de andre partiene for sine meninger og sin politikk i dette tilfellet. Han angriper de andre partiene på eksistensielt grunnlag. Et flerpartisystem er i sin eksistens uforenelig med samhold og felleskap, da det kun tjener til å splitte befolkningen, en befolkning hvis fremtidige skjebne er avhengig av nasjonal solidaritet. Selv omtaler han NSDAP som en bevegelse, som noe nærmest sakralt som er hevet over partipolitikk. Nazistpartiet er altså mye mer enn et politisk parti. NSDAP er den eneste sanne bærer av tysk kraft og ånd. Her forfekter altså Hitler en idealisme som må være grunnleggende for hele nasjonen, dersom Tyskland skal overleve. Dette utdypet Hitler videre i sin tale.

Langsam entsteht die neue Basis staatlicher Notwendigkeit. Auf dieser Plattform wird wieder die Sammlung des deutschen Volkes stattfinden. (...) Auch der Bolschewist sollte dankbar sein, dass er in die Volksgemeinschaft einbezogen werden soll. Nicht der Beruf, nicht der Stand, der innere Wert des Menschen ist ausschlaggebend. Wir haben Millionen beigebracht, diesen Wert im deutschen Volke schätzen zu lernen. Langsam reichen wir die Hand von einem zum anderen.¹³⁷

Hitlers sosialisme var altså av en utpreget åndelig karakter. Et materielt classesamfunn står dermed i følge nazistene ikke nødvendigvis i et motsetningsforhold til et åndelig klasseløst samfunn. Som han påpeker skal alle på tvers av politisk standpunkt, knyttes sammen i et sosialt harmonisk «folkefellesskap».

3.7 Oppsummering

Hvordan ble så SPD og «marxismen» fremstilt av nazistene? Agitasjonen mot SPD og «marxisme» er noe som opptar NSDAP Dessau i aller høyeste grad, og dette er gjennomgående for hele perioden 1924-1932. Antisosialistisk retorikk er altså en kontinuitet hos nazistene i Dessau. I sin agitasjon forsøker NSDAP å trekke linjer mellom SPD og «systemet», ved å presentere dette som noe som bevisst ble skapt av det sosialdemokratiske partiet for å holde tyskerne nede i elendighet. Nazistene beskylder sosialdemokratene for ikke å tjene folkets interesse, men heller å være et skalkeskjul for onde krefter som på parasittisk vis livnærer seg av den tyske «folkekroppen».

Nazistene tegner også et bilde av SPD som partiet som ikke bare tillot, men aktivt gikk inn for å slippe den destruktive marxismen inn i det tyske samfunnet. Klasses tanken som venstresiden representerte hadde som mål å skape kunstige skillelinjer i den tyske

¹³⁷ «Hitlers Appell in Dessau», *Anhalter Anzeiger*, 24.10.1931

befolkningen, og hadde som funksjon å skulle forhindre den nasjonale «gjenreisning» som nazistene fremmet. Jeg har også vist at NSDAP flittig benyttet seg av både presse- tale, og bildepropaganda i sin kamp mot sosialdemokratiet. Det forekom også sammenstøt mellom nazistene og sosialdemokratene, og ved et tilfelle ble en SPD-mann drept av nazistene.

KPD ble ikke forsøkt knyttet til Weimarsystemet på samme måte som SPD. KPD hadde selv som mål å styrte Weimarrepublikken, og nazistene valgte heller å fremstille KPD som en direkte forlengelse av Stalins Sovjetsamvelde. KPD ble også svartmalt i den nasjonalsosialistiske pressepropagandaen, men ble også forsøkt bekjempet gjennom taler, og ikke minst på gaten. Jeg har i dette kapittelet vist til flere tilfeller der tilhengere av de to partiene støter sammen. Ofte forsøker nazistene å tegne et bilde av et samarbeid mellom KPD og SPD mot NSDAP i forbindelse med slike sammenstøt, dette for å kunne presentere seg selv som det eneste alternativet til marxismen som for NSDAP var synonymt med nasjonal undergang. NSDAP spilte altså på kommunistfrykten var høyst levende i samfunnet på denne tiden. Som vi har vært inne på var dette en del av en større plan for å forhindre at velgerne som var desillusjonert med SPD, ikke gikk over til KPD.

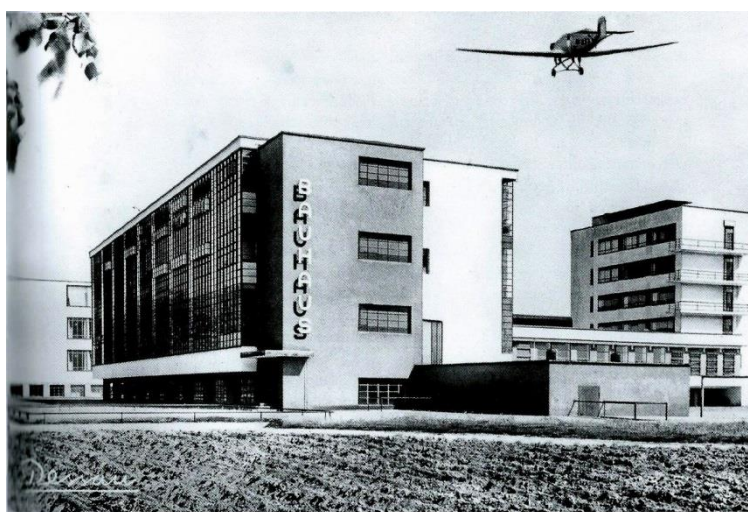
Nasjonalsosialistene presenterer også i høy grad sine ideologiske alternativer til sosialisme og klassekamp. Hovedbudskapet her er dypt forankret i det nazistiske *Volksgemeinschaft*. Både Hitler og Strasser understreker i sine taler den åndelige sosialismen som en nødvendighet i et «folkefellesskap». Et nazistisk idealsamfunn betyr altså ikke nødvendigvis materiell likhet mellom statens innbyggere, men heller en følt likhet ved å være del av et felleskap som er større enn økonomisk og materiell velstand.

4

4.0 Kampen mot Bauhaus

4.1 Innledning

Den 1. oktober 1932 måtte Bauhaus lukke dørene i Dessau. Årsaken til stengningen var en avstemning i byrådet som NSDAP tok initiativ til, der det ble besluttet med stort flertall at Bauhaus ikke lenger var ønsket i Dessau. Denne avstemningen var resultat av at NSDAP ved det forrige valget var blitt det suverent største partiet i Dessau og Anhalt, der de som et av sine valgløfter hadde vært den umiddelbare avviklingen av Bauhaus. NSDAP hadde i forkant angrepet Bauhaus for dens «artsfremmede» natur, og høyskolen hadde således ikke en plass i folkefellesskapet som nazistene ønsket å skape. I dette kapittelet skal vi gå dypere inn i materien i NSDAPs kritikk av Bauhaus. Vi skal undersøke hva nazistene nøyaktig mener med deres aggressive holdning til denne institusjonen, og i hvilken grad kan deres kritikk sees på som annerledes enn tidligere kritikk mot Bauhaus?

Et modernitetens kraftfelt. Bauhausbygningen i Dessau, og Junkers-fly. Bildet er hentet fra Bernd G. Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 147

NSDAP og Bauhaus kan sies å ha hatt en ting til felles: De ville begge skape et nytt og bedre Tyskland. Her kan vi imidlertid sikkert slå fast at likhetene slutter. Der Bauhaus blir sagt å representere en ny og moderne filosofi tuftet på demokratisk tankegang, er NSDAP blitt beskyldt for å være reaksjonære i sin oppfatning av det perfekte samfunn, der den nasjonale gjenoppstandelse var et kjernepunkt. Å avfeie NSDAP som en representant for et korrumpert nasjonalromantisk svermeri er lettvin. Faktisk er det fristende å se på Bauhaus og NSDAP som to motpoler, der den ene representerer demokrati, modernitet og nyvinning, og den andre representerer diktatur, reaksjon, og barbari. Imidlertid mener jeg et slikt utsagn vil være en grov overforenkling. Selv om kjernen i tankegodset til NSDAP vanskelig kan sies å være progressiv sett fra et demokratisk synspunkt, rommer bevegelsen samtidig en egen form for pervertert modernitet som kulminerer i det industrielle masse mordet i 1940-årene. Derfor vil jeg på slutten av dette kapitlet drøfte om vi i Bauhaus og NSDAPs skikkelser ser en moderne og en antimoderne bevegelse, eller om de representerer to ulike typer av det vi kan kalle modernitet.

Som vi har sett tidligere var det på ingen måte stille rundt Bauhaus da de flyttet sine lokaler fra Weimar til Dessau i 1925. Flyttingen var som sagt et resultat av sosialdemokratisk og liberale initiativer som så potensialet for Dessau i den nye institusjonen. Som vi også har sett møter beslutningen om flyttingen massiv motstand på den borgerlige, og reaksjonære siden. I 1925 var NSDAP et meget lite, men samtidig et levedyktig parti i Dessau, og man skulle nesten forvente at den argeste kritikken av alle høyrepartiene ville komme fra NSDAP. Et interessant funn er imidlertid at i de første årene er det ingenting som tyder på at Bauhaus var av noen interesse for nazistene.¹³⁸ I stedet bruker nazistene all sin energi på å harme løs på de store nasjonale spørsmålene som omhandler Tyskland, og der lokale spørsmål behandles i mindre grad.

Vi kan imidlertid se et markant skifte i NSDAPs propaganda i 1931 i forhold til Bauhaus. Dette kom i forbindelse med *Gemeindenratswahlen* i oktober 1931, og i denne valgkampen gikk Bauhaus fra å være et lite omtalt tema, til nærmest å bli hovedmålet for NSDAPs angrep.

¹³⁸ Dette er basert på en gjennomgang av NSDAPs annonserte møter i det aktuelle tidsrommet. Det finnes ikke et eneste møte med Bauhausskolen som taletema før 1931.

4.2 Gemeindenratswahlkampf 1931 – Et vendepunkt

«Der Abbruch des Bauhauses ist sofort in die Wege zu leiten» - Paul Hofmann¹³⁹

I det som skulle bli valget der NSDAP i antall representanter gikk fra å være et mikroparti, til å bli en massebevegelse i Dessau ser vi en tydelig dreining av NSDAP Dessaus fokus på Bauhaus. Der Bauhaus tidligere i høy grad var blitt forskånet for kritikk og hets fra nazistene, ble de under denne valgkampen et av de viktigste stridstemaene for nazistene. Den 20. oktober 1931 gikk Paul Hofmann opp på podiet i lokalet *Evangelischen Vereinshaus*. Hofmann var på denne tiden leder for *NSDAP Ortsgruppe Dessau*, samt fungerende Gauleiter for *Gau Magdeburg-Anhalt*. Hans forgjenger Loeper var på denne tiden medlem av Riksdagen, samt *Landesinspektor der NSDAP* i regionen Mitteldeutschland-Brandenburg. Etter de nærmest obligatoriske angrepene på sosialdemokratene fortsatt Hofmann med å erklære at «Was wir Nationalsozialisten in der Gemeindevertretung wollen, ist, Arbeit und Brot für unsere Mitbürger zu schaffen.» Etter å ha uttalt at det viktigste for nazistene i økonomiske krisetider var å kutte unødvendige utgifter, gikk han deretter i gang med å deklamere åtte hovedpunkter for NSDAP Dessau. Det første hovedpunktet handlet om Bauhaus, der Hofmann argumenterte for å strupe all finansiering til det han kalte *Ausländische Lehrkräfte*. Disse utgiftene, argumenterte han, hadde som mål å finansiere en bekvem tilværelse for utlendinger, mens tyske *Volksgenossen* måtte gå sultne. Etter å ha oppfordret de ansatte ved Bauhaus til å reise et annet sted for å utøve sin *Unterkunst*, avsluttet Hofmann med å oppfordre til en umiddelbar avvikling av Bauhaus. I følge *Anhalter Anzeigers* journalist, fikk denne oppfordringen en stormende applaus.

Dersom de plutselige angrepene på Bauhaus var et populistisk trekk for å samle stemmer, var dette en ubetinget suksess. Under dette valget ble NSDAP det største partiet i Dessau, med 21149 av 52941 avgitte stemmer. Dette tilsvarer 39.95 % av alle stemmene.¹⁴⁰ Det er tydelig at spørsmålet om Bauhaus var noe som opptok mange av Dessaus stemmeberettigede, og at NSDAP tjente på slike utfall er vanskelig å betvile.

Enkelte spørsmål melder seg imidlertid også. NSDAP var langt fra de første til å kritisere Bauhaus. Tvert imot var nazistene blant de siste til å kritisere Bauhaus, og kritikken de kom med, i alle fall under valget i 1931, er i stor grad et ekko av den kritikken Bauhaus

¹³⁹ «Die Wahlforderungen der Nationalsozialisten», *Anhalter Anzeiger*, 21.10.1931

¹⁴⁰ «Stadtverordneten und Kreistagswahlen der Stadt Dessau», *Anhalter Anzeiger*, 26.10.1931

hadde blitt møtt med av en samlet høyreside fra 1925. Den eksplosjonsartede økningen i støtte til partiet kan altså ikke sies å komme fra agitasjonen mot Bauhaus alene, men vi må i tillegg se oss rundt etter andre forklaringer på den voldsomme suksessen i dette valget..

En interessant observasjon er imidlertid at kritikken mot Bauhaus etter valget i 1931 ikke avtok. Snarere økte den faktisk, og etter hvert ble slike angrep på Bauhaus en naturlig del av NSDAP Dessaus verdensanskuelse. Dette gjorde nazistene ved å knytte Bauhaus til sine tradisjonelle fiender, og gjøre Bauhaus til en representant for alt NSDAP avviste.

4.3 Bauhaus og tysk kunst

«Das Bauhaus lasse sich mit dem Begriff 'Deutsche Kunst' in keiner Weise in Einklang bringen» – Paul Hofmann¹⁴¹

Et av de sentrale punktene i NSDAPs agitasjon mot Bauhaus var beskyldningen om at institusjonen ikke representerte det nazistene anså som «tysk» kunst. Bauhaus var ganske enkelt et fremmedelement i det tyske samfunnet, med andre ord en direkte forlengelse av nazistenes teori om et nasjonalt homogent *Volksgemeinschaft*. Vi har tidligere sett på den nazistiske oppfatningen om viktigheten av å inkludere det de anså som rent tysk inn i et større fellesskap, og like viktig, å kvitte seg med alle fremmedelementer. Bauhaus, med sin utradisjonelle tilnærming til form og funksjon innen design og arkitektur, var således et åpenbart mål for NSDAP.

Hva var så dette Bauhaus som nazistene foraktet? Etter å ha stengt dørene i Weimar, kom Bauhaus, som vi har sett, til Dessau i 1925 etter å ha blitt lovet finansiell støtte fra regjeringspartiene SPD og DDP. Særlig var det de industrielle byggeteknikkene som makthaverne i Anhalt var interessert i å dra nytte av, på grunn av den akutte boligmangelen som Dessau opplevde i 1920-årene. For Bauhaus' del var Dessau et spennende område blant annet på grunn av sin moderne industri, samt at den nevnte boligmangelen gav Bauhaus en gyllen mulighet for å vise frem sine ideer om teknisk og rasjonell byggestil. Særlig appellerte dette til Bauhaus' grunnlegger Walter Gropius.¹⁴² Kort sagt ønsket Bauhaus' ledelse seg et nytt og friere område til å kunne utøve sine fag, og Anhalts makthavere ønsket seg nye og kreative løsninger på sine utfordringer.

Dersom det var nyskapning SPD og DDP ønsket seg ved Bauhaus kan de umulig bli skuffet, for Bauhaus var virkelig noe helt nytt. I dag er Bauhaus ansett som kanskje den

¹⁴¹ «Die Anträge gegen das Bauhaus», *Anhalter Anzeiger*, 22.01.1932

¹⁴² Magdalena Droste, *bauhaus 1919-1933*, 120

viktigste bidragsyteren til det vi kaller funksjonalistisk, eller bare «moderne» arkitektur. Denne teorien om byggeteknikk på står i skarp kontrast til byggestilene som dominerte, kanskje spesielt i Tyskland og ikke minst i Dessau. Dessau var som nevnt et tidligere sete for diverse fyrster og adelige, der bygningene gjerne skulle utsmykkes rikt som et symbol på kongelig eller fyrstelig makt, storslagenhet, nærmest dramaturgiske skulpturer, og andre ting som typisk tilhører barokken og den mer klassisistiske arkitekturen. Bauhaus' teori om arkitektur kunne vel ikke ligget fjernere fra den tradisjonelle arkitekturen i den gamle residensbyen. For Bauhaus var det ikke det dramatiske eller religiøse som skulle bestemme utformingen av en bygning, men det rasjonelle og funksjonelle. Dette medførte naturligvis en «effektivisering» av bygningen. Dersom for eksempel en statue av en engel, eller et annet fabeldyr, ikke hadde noen viktig funksjon for bygget, hørte den heller ikke hjemme i en bygning. Resultatet av en slik tankegang førte til at Bauhaus' teori om funksjonelle bygg var at de ble kubiske, eller terningformet og fullstendig blottet for alt som kunne minne om utsmykning, altså med store, glatte, og ofte hvitmalt overflater. Til og med takene ble gjort flate for å spare plass og materialer. Slike bygninger var selvsagt langt lettere å masseprodusere, kontra et rikt utsmykket bygg der for eksempel murere og gipsmakere ofte måtte arbeide i årevis på ett enkelt byggprosjekt.

Bauhaus skilte seg altså radikalt fra andre, samtidige byggestiler, og det er ikke vanskelig å forstå hvorfor nazistene og andre fordømte byggestilen som «utysk», dersom man med «tysk» mente de eldre og mer klassiske byggestilene. Det var imidlertid et annet aspekt ved Bauhaus som kanskje i enda større grad fremmedgjorde skolen fra den nasjonalistiske og klassiske byggestilen som nazistene senere trykket til sitt bryst, og det var selve filosofien bak estetikken.

Da Gropius startet Bauhaus i 1919 ønsket han ikke bare å fornye og forenkle den tradisjonelle måten å bygge hus på, han ville også revolusjonere tankesettet bak særlig arkitekturen, og han ville bryte ned de tradisjonelle skillelinjene mellom kunst og håndverk. Et av områdene Bauhaus ble særlig kritisert for, var å bryte med de tyske håndverkertradisjonene. Dette hadde utgangspunkt i Bauhaus' nye tilnærming til forholdet mellom kunst og håndverk, der de ønsket å oppløse de gamle barrierene som eksisterte mellom «kunstneren» og «håndverkeren». I følge Gropius var disse to yrkene i bunn og grunn det samme, og Bauhaus' læreplaner tok sikte på å utdanne alle studentene til å bli både kunstnere og håndverkere. Det første halve året besto for studentene av det vi kan kalle et forkurs, der elementær formfag var hovedfokuset. De neste tre årene besto av ulike studier av byggematerialer som treverk, metall, veving, farger, fargetoner, glass, og stein. De siste tre

studiesemesterne var mer konkret rettet mot arkitektur og bygg, der meningen var at studentene med sine erfaringer som kunstnere og håndverkere skulle dra nytte av sine tidligere erfaringer, og forene det de hadde lært i det Gropius kalte et «totalt» kunstverk, nemlig bygningen.¹⁴³

Det ble det altså tatt grep for å bryte ned klaseskiller innen bygg –og designfaget, og erstatte det med en mer kollektiv tanke rundt det å bygge, og designe. Som en forlegning av dette tankesettet, ønsket også Bauhaus og forene kunst og teknologi i større grad enn før, og dette resulterte i et noe uvanlig, men helt nytt design av møbler, belysning og artikler for hjemmet.

Et siste punkt der Bauhaus brøt med de tradisjonelle og ofte strengt hierarkiske kunst – og håndverkertradisjonene var sammensettingen av studentene. Selv om det ikke var gratis å studere ved høyskolen, kunne både kvinner og utlendinger delta på lik linje med menn. Da Bauhaus ble tvunget til å stenge sin virksomhet i Dessau var det 189 studenter ved høyskolen. 161 av dem hadde ingen tilknytning til Dessau, og 44 av dem var utlendinger. For å illustrere uvanligheten av dette var 10 av disse fra USA. Sammenlignet med hele Berlin var det på denne tiden bare 19 amerikanske utvekslingsstudenter i byen.¹⁴⁴ Etter at skolebygningen i Dessau sto ferdig i 1926, bodde også studentene ved studiestedet i egne hybler. I tillegg til bosted hadde også bygget et eget teater og en kantine. «Working, living, eating, sport, parties and theatre were thus united under one roof in a ‘miniature world’». ¹⁴⁵ En slik organisering av de studerende var på mange måter et tveegget sverd. De studerende ved skolen fikk naturligvis en følelse av likhet, inkludering og samhold, men for området rundt er det trolig at denne studenttilværelsen kunne oppfattes som ekskluderende overfor «vanlige» folk, som etter hvert brukte den noe nedsettende betegnelsen «akvariet» om Bauhausbygningen, og i verste fall kunne studentenes noe skjermete tilværelse sende ut et signal som lett kunne tolkes elitistisk, stikk i strid med Bauhaus’ idealer.

På grunn av sin utradisjonelle holdning til arkitektur og design, er altså NSDAP en av de sterkeste kritikerne av Bauhaus etter 1931. Under et møte i byrådet gikk NSDAPs representant Paul Hofmann i strupen på Bauhaus som han feilaktig¹⁴⁶ karakteriserte som en fremmed orientalsk stil. I tillegg til å være fremmed hadde imidlertid Bauhaus i følge Hofmann også en annen, og langt farligere funksjon. «Es habe die Tendenz, die alte, echte

¹⁴³ Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, 35

¹⁴⁴ «Die Anträge gegen das Bauhaus», *Anhalter Anzeiger*, 22.01.1931

¹⁴⁵ Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, 121

¹⁴⁶ Et eksempel på annerkjennelse av Bauhaus som «tysk», stammer fra utstillingen «Deutsche Kunst» i Düsseldorf i 1928. Her vant tre kunstnere, Feininger, Klee, og Schlemmer, alle tilknyttet Bauhaus, gullmedaljer for sine bidrag. «Von der Arbeit des Bauhauses», *Anhalter Anzeiger*, 26.10.1928

deutsche Kunst zu erniedrigen und dafür ein Machwerk zu setzen, das der deutschen Seele und dem deutschen Gefühl ins Gesicht schlage.» Bauhaus hadde altså en agenda, og det var å korrumpere og fortrenge den ekte tyske kunsten til fordel for noe fremmedartet, forvridd, og onskapsfullt. En slik tankegang gjorde nazistene i stand til og ikke bare å fordømme Bauhaus som «utysk», men også å gjøre Bauhaus til en del av en større sammensvergelse mot Tyskland. Ved å karakterisere Bauhaus som en del av en slik sammensvergelse åpnet det seg for nazistene en mulighet for å gjøre Bauhaus til en representant for alle av nazistenes fiender, og størst skyld hadde selvsagt de som hentet Bauhaus til Dessau.

4.4 Bauhaus og «systemet»

Det er ingen tvil om at SPD og DDP hadde en avgjørende rolle i å hente Bauhaus til Dessau. Særlig positive var Dessaus borgermester Fritz Hesse, og sosialdemokraten og president for Landsdagen i Anhalt, Heinrich Peus. For nazistene var dette en mulighet til å knytte de sosialdemokratiske og liberale partiene sammen med Bauhaus, og slik gjøre dem til en del av den store sammensvergelsen som Tyskland var utsatt for. Som vi har sett var det under lokalvalget i 1931 at kritikken mot Bauhaus økte fra NSDAPs side. I tillegg til å beskyldte Bauhaus for å være et utenlandsk fremmedelement, knyttet også NSDAP Bauhaus til den sosialistisk-liberale regjeringen, i tillegg til kommunistpartiet KPD, som de også mente var årsaken til at Bauhaus nærmest fritt frem fikk ødelegge det kulturelle Dessau.

Et av de viktigste argumentene mot «systemets» rolle i Bauhaus-striden, var de økonomiske kostnadene som Bauhaus førte med seg. Dr. Stock, kandidat for NSDAP under valget i 1931, anslo under et møte i *Kristallpalast*, at kostnadene av å bygge Bauhausbygningen i Dessau var på ca. 1.2 millioner Mark. I tillegg kom det er årlig kostnad på 290.000 Mark som gikk til vedlikehold, avlønning, etc.¹⁴⁷ Gjennom Bauhaus ønsket altså ikke regjeringspartiene å bringe kunst og kultur til folket, men tvert i mot å slavebinde dem med kostnader og renter, og der kun en liten andel, bestående av elitister og pamper, hadde nytte av Bauhaus' arbeide. Å bryte det såkalte «renteslaveriet» hadde tidligere vært en av NSDAPs hovedargumenter mot de sittende makthaverne, og særlig Gottfried Feder¹⁴⁸, som

¹⁴⁷ «Nationalsozialisten und kommunalpolitik», *Anhalter Anzeiger*, 09.10.1931. NSDAP gjentar argumentene om kostnader knyttet til Bauhaus ved flere anledninger. Se også «Mitgliederversammlung der NSDAP», Ortsgruppe Dessau, *Anhalter Anzeiger*, 23.11.1931

¹⁴⁸ Feder var en av grunnleggerne av DAP. Etter Hitlers overtagelse av bevegelsen var han tungt involvert i partiets finanspolitikk, frem til hans antikapitalistiske synspunkter frastøtte seg potensielle bidragsytere fra de høyere samfunnskretser. Etter maktovertagelsen i 1933 spilte han en mindre rolle i politikken. Feder deltok på forsamlinger i Dessau i 1924 og 1929. «Aufvertungsfrage – Wohnungselend», *Anhalter Anzeiger*, 29.10.1924. «Schaffende aller Stände u[nd] Berufe!», *Anhalter Anzeiger*, 22.11.1929

besøkte Dessau flere ganger, forfektet en slik antikapitalistisk holdning. Nazistene fikk bekreftet sine egne fordommer under en avstemming i Gemeinderat den 28.01.1932, der et forslag fra NSDAP og DNVP om å stenge Bauhaus med umiddelbar virkning ble avvist av et knapt flertall. Både SPD, DDP, og kommunistene i KPD stemte mot forslaget.¹⁴⁹ På denne måten fikk nazistene bekreftet at Bauhaus først og fremst var et produkt av en venstreside som ikke tjente folket som de sa, men en gjeng med korrupte pamper som utelukkende ønsket å male sin egen kake, og som var i lommen til «eliten» og storkapitalen.

Dette tvinger oss til å se nærmere på de politiske sidene ved Bauhaus. Det er et faktum at Bauhaus Dessau var et produkt av sosialdemokratiske og liberale initiativer, men det er i større grad usikkert om Bauhaus frontet en slik politisk profil. Walter Gropius fastslo i følge Richard Evans at Bauhaus ikke hadde en politisk profil i det hele tatt.¹⁵⁰ Men til tross for en ledelse uten politisk agenda, oppsto det imidlertid venstreradikale studentmiljøer i løpet av den tiden Bauhaus hadde sitt virke i Dessau. På toppen av dette fikk Bauhaus en selverklært kommunist som leder i 1928, da Walter Gropius gikk av som leder for Bauhaus Dessau, og ble erstattet av sveitseren Hannes Meyer. Bauhaus' ideer om å bryte ned klasseskillene som dominerte kunst –og håndverk fagene tyder også på en profil som trygt kan plasseres på den politiske venstresiden. Også ideen om masseproduksjon av hus kan tolkes i retning av en tydelig venstreprofil som et grunnleggende element ved Bauhaus, og disse ideene var enda mer dominerende under Meyers' ledelse, enn hos Gropius'. En type hus som ble markedsført av Bauhaus fikk også sågar navnet *Die Volkswohnung*¹⁵¹ Dette var enkle småhus som skulle kunne bygges så hurtig og effektivt som mulig. I den sørlige utkanten av Dessau ble det mellom 1926 og 1928 bygget et helt nabolag i denne stilen, som fikk navnet Siedlung Törten.¹⁵²

Det var altså under Meyers ledelse et slags forhold mellom Bauhaus og krefter på den ytterste venstresiden. I et åpent brev til Fritz Hesse, forklarer Hannes Meyer sine visjoner for Bauhaus: «Bauen sei keinen Effektleistung des Einzelnen, sondern eine kollektive Handlung (...) und die Forderung: Volksbedarf statt Luxbedarf.»¹⁵³ Det er tydelig at Meyer i sin visjon ligger klarere på venstresiden enn det grunnleggeren Gropius gjorde. Folkets behov foran

¹⁴⁹ «Die NSDAP-Anträge im Gemeinderat», *Anhalter Anzeiger*, 29.01.1932

¹⁵⁰ Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 416

¹⁵¹ BauhausArchiv Berlin, Bauhaus Dessau 1926-1927: Mappe 50, *Die Volkswohnung*.

¹⁵² Siedlung Törten står den dag i dag, og er et enestående eksempel på tidlig funksjonalistisk arkitektur. Nazistene var mindre entusiastiske, og foreslo å endre navnet til *Neu-Marokko*. *Zwei Welten in Dessau nebeneinander*, *Anhaltische Tageszeitung*, 13.04.1932

¹⁵³ BauhausArchiv Berlin, Bauhaus Dessau 1930: Mappe 64, Meyer, Hannes, *Mein Hinauswurf aus dem Bauhaus*. Dette åpne leserbrevet ble trykket i tidsskriftet «Tagebuch» 16.08.1930, etter at Hannes Meyer var blitt avskjediget fra sin stilling ved Bauhaus.

luksusbehov, og arkitektur som et kollektivt prosjekt tyder altså på en venstredreining av Bauhaus. Det vokste også frem studiesirkler ved Bauhaus som klart var inspirert av sosialistisk tankegods. Magdalena Droste peker på at under Hannes Meyers ledelse opplevde Bauhaus en total forandring der «Co-operative ideals were given first priority (...) Many of these ideas were taken up and politicized by communist students. The highly active Communist students clearly soon sought to dominate internal opinion».¹⁵⁴ Ikke bare ble kommunistene ved Bauhaus mer bevisste på sammenhengen mellom faget de utøvde og det verdsettet de sverget til, i følge Droste ble de også mange flere. «The Communist group at the Bauhaus thus grew to a considerable size, and argued the you could only be a true Bauhäusler if you were a Marxist, because Marxism alone stood for freedom and progress.»¹⁵⁵

Under ledelse av Hannes Meyer ser vi altså en klar politisering av Bauhaus i retning venstre. Et økende antall kommunister, og en politisering av bygg og- designfaget gir tilsynelatende kritikerne rett når de anklager Bauhaus for å være en forlengelse av Paul Knieps KPD¹⁵⁶

Det finnes imidlertid også kilder som taler i mot en oppfatning om Bauhaus som noe venstrevridd. Selv om Bauhaus under Meyers ledelse tydelig tok et sprang retning venstre, gikk dette ikke upåaktet hen hos de andre sentrum-venstre partiene. Etter at Meyer hadde erklært seg selv som «vitenskapelig marxist» under et møte med borgermester Hesse, og *Landeskonservator* Dr. Ludwig Grote, sa Hesse etter møtet til Grote at «Hannes Meyer kann nicht länger Direktor des Bauhauses bleiben».¹⁵⁷ Meyers bekjennelse til det kommunistiske verdenssyn diskvalifiserte ham altså umiddelbart som leder for Bauhaus, og står som et eksempel på at Bauhaus på ingen måte var et fristed for kommunister.

I 1930 ble Hannes Meyer mer eller mindre sparket fra sin stilling som direktør for Bauhaus som følge av sine kommunistiske sympatier. Hans etterfølger, Mies van der Rohe, gikk straks i gang med å stake ut en ny kurs for Bauhaus, noe som spesielt involverte å kvitte seg med kommunistiske studenter. Meyer nøt fortsatt stor respekt blant en del av Bauhaus' studenter, som naturligvis var svært misfornøyde med behandlingen av ham, og van der Rohe og Hesse måtte ty til ufine metoder og direkte hjelp fra politiet for å få dem fjernet.¹⁵⁸ Det er med andre ord klart at Bauhaus ikke uten videre var en arnested for kommunister i Dessau. Tvert i mot ble slike tendenser slått hardt ned på av makthaverne. For nazistene spilte

¹⁵⁴ Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, 196

¹⁵⁵ Ibid, 196

¹⁵⁶ «Das Bauhaus und die Kommunisten», *Anhalter Anzeiger*, 26.01.1932

¹⁵⁷ Fritz Hesse, *Von der Residenz zur Bauhausstadt*, 244

¹⁵⁸ Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, 204

dette imidlertid ingen rolle, og Bauhaus ble frem til dets avvikling stadig beskyldt av nazistene for å være det de kalte kulturmarxistisk.

Et like interessant poeng er hvordan kommunistene i KPD betraktet Bauhaus. I et opprop 1. mai 1931, appellerte Paul Kmiec, lederen for KPD *Ortsgruppe Dessau*, til de studerende ved Bauhaus, og det er lite som tyder på at KPD betraktet Bauhaus som en nær alliert i sin kamp mot fascismen. «bauhäusler! lasst euch nicht täuschen durch die Illusion, dass das bauhaus fortgeschrittener ist als die anderen hochschulen. die faschistische welle die alle hochschulen überflutet beherrscht auch das bauhaus.»¹⁵⁹ KPD beskylte altså ledelsen ved Bauhaus for å være styrt av nazistene, på samme måte som nazistene beskylte Bauhaus for å være et kommunistisk arnested. Kmiec mente i sitt opprop også at Bauhaus hadde feil fokus på samfunnet, og at modernitet og funksjonalisme ikke brakte menneskene nærmere et rettferdig samfunn, det var det kun den sosiale revolusjonen som gjorde. Denne blindveien som Bauhaus hadde tatt, førte i følge Kmiec til at «das bauhaus ist richtungslos weil es unpolitisch sein will. das bauhaus ist ideelos – weil es von behördenbeamten geleitet wird. das bauhaus ist faschistisch – weil es die studierenden von den wichtigsten problemen der zeit entfernt.»¹⁶⁰

Som vi ser hadde konseptet som Bauhaus bygget på, null støtte hos det lokale kommunistpartiet. Bauhaus var småborgerlig og fascistisk fordi skolen prøvde å holde seg utenfor politikken. Videre var det styrt av fascister, i likhet med alle andre høyere utdanningsinstitusjoner. Bauhaus viser seg altså å være vanskelig å plassere politisk, men de hadde imidlertid to kompromissløse motstandere i form av NSDAP og KPD som hver for seg beskylte Bauhaus for å løpe den andres ærend.

4.5 Bauhaus og jødene

Det var imidlertid ikke bare kommunister og sosialdemokrater som sto bak Bauhaus, i følge NSDAP. Nazistenes agitasjon mot Bauhaus hadde også en slagside mot jødene. Vi har tidligere sett hvordan Hitler i *Mein Kampf* anser jødene for å være en egen kulturødeleggende rase, og nazistene i Dessau hadde vel knapt et bedre eksempel på ødelegging av tysk kultur enn nettopp det Bauhaus sto for, ifølge dem selv. Veien mellom Bauhaus og antisemittismen var med andre ord kort for NSDAP.

¹⁵⁹ Bauhausarchiv Berlin, Bauhaus Dessau 1931: Mappe 73, Kmiec, Paul; KPD Ortsgruppe Dessau, *Maiaufruf an die Bauhäusler*.

¹⁶⁰ Ibid.

Nazistene i Dessau hadde i likhet med NSDAP på nasjonalt plan tidvis sterke utfall mot jødene. I tilfellet Bauhaus trakk nazistene linjer særlig mellom jødene og kommunistene. Begge disse gruppene hadde i følge nazistene som mål å forurense renheten som den tyske kulturen representerte. I forbindelse med valgkampen til Landsdagsvalget i 1932, hadde NSDAP som et av sine punkter, «Ausrottung jüdisch-bolschewistischer Jazz- und Bauhauskultur.» Retorikken er altså i 1932 tydelig skjerpet og mer konfronterende enn tidligere. Der man tidligere hadde hånet og latterliggjort, hadde ordvalgene nå tatt en mørkere vending, og det kom nå klart frem at den jødebolsjeviske kulturen skulle utraderes. I samme punkt på valglisten føyde for øvrig NSDAP til at de ønsket en «Beseitigung der Kulturschande Schächtens»¹⁶¹ Det er lite sannsynlig at religiøs slakting på noe som helst tidspunkt var et brennhett valgtema i Dessau. Likevel har det en funksjon at NSDAP velger å ta det med i sitt valgopprop, og samtidig knytte det til en jødisk ukultur. Dette tyder ikke bare på en aggressiv og kompromissløs holdning mot jøder, men en klar dreining mot debatten om kultur vs. ukultur i Dessau.

Bauhaus var som sagt for nazistene noe totalt fremmed og som måtte fjernes som en del av nazistenes plan om det fremtidige «folkefellesskapet». I forkant av stengningen av Bauhaus, uttalte Paul Hofmann at fjerningen av Bauhaus ville være et viktig skritt på veien i retning av en ny og bedre samfunnsorden. «Mit dem Verschwinden dieser sogenannten ‘hochschule für Gestaltung’ wird eine der markantesten Stätten jüdisch-marxistischen ‘Kunst’-Willens von deutscher Erde verschwinden.»

¹⁶¹ «Der Wahlaufuf der NSDAP», *Anhalter Anzeiger*, 18.04.1932. Schächtten, eller Sjechita er for øvrig slakting etter jødiske religiøse regler (kosher-slakt).

En SA-mann under et opptog utenfor Bauhausbygningen. Bildet er hentet fra Bauhaus Archiv Berlin. Fotograf er Pius Pahl.

Mye av kritikken mot Bauhaus fra NSDAP harmonerer godt med hva den øvrige høyresiden også kritiserte Bauhaus for. Men i sine forsøk på å knytte jødene sammen med Bauhaus står nazistene alene i Dessau. Andre partier hadde også angrepet Bauhaus for å være et fremmedelement i Dessau, men nazistene var de eneste som eksplisitt påsto at «Gropius-retningen» «hat Gebäude vor sich, wie sie in Palästina zu finden sind.»¹⁶²

Likevel var det ikke vanskelig for nazistene å få med seg de øvrige høyrepartiene i avstemningen om stengingen av Bauhaus. På dette tidspunktet kan det også se ut som SPD hadde blitt desillusjonert i forhold til sitt «eget» kunstprosjekt. Under avstemningen valgte sosialdemokratene å forholde seg i ro, og de eneste som stemte mot forslaget om å stenge Bauhaus var representantene for KPD, samt borgermester Fritz Hesse. Vi kan imidlertid se at NSDAP i større grad enn andre høyrepartier velger å politisere Bauhaus' rolle i Dessau. Nazistene beskylder Bauhaus for å være en del av en omfattende konspirasjon mot det tyske folket, og lykkes i stor grad å knytte Bauhaus til sitt mer «tradisjonelle» fiendebilde, som hovedsakelig besto av det de kalte «marxister» og jøder. Nazistene presenterte også i større grad enn de andre høyrepartiene, et klart alternativ til modernisme og Bauhaus, og kan på denne måten ha fremstått som mer ideologisk «helstøpte» enn de andre partiene på høyresiden.

¹⁶² «Zwei Welten in Dessau nebeneinander», *Anhaltische Tageszeitung*, 13.04.1932

4.6 NSDAPs forståelse av «tysk» kunst

4.6.1 Hitler, kunst og kultur

«the Bolshevistic present is embodied in a cubist monstrosity.» - Hitler, *Mein Kampf*

Selv om NSDAP ikke fikk muligheten til å utforme sin egen kulturpolitikk før etter den nasjonale maktovertakelsen i 1933, finnes det likevel nok kildemateriale fra Dessau til å gi en tydelig profil på hva de lokale nazistene ønsket hvordan kunsten og kulturen i «tusenårsriket» skulle se ut. Men før vi går i dybden på det, kan det være fruktbart å se på kunstens og kulturens betydning i den tidlige nazistiske ideologien.

Vi trenger ikke gå lengre enn til Hitler for å forstå at kunst og kultur spilte en vesentlig rolle i den nasjonalsosialistiske verdensanskuelsen. Hitler selv forsøkte som kjent som ung ved to ulike anledninger å komme inn på det anerkjente kunstakademiet i Wien for å utdanne seg til kunstmaler, men klarte ikke de høye opptakskravene. I tillegg til kunst og arkitektur dyrket han også Richard Wagners komposisjoner på et nesten sakralt nivå, og han deltok flere ganger på festspillene i Bayreuth etter maktovertakelsen.

Hitler behandler kunst og kultur nokså flyktig i *Mein Kampf*, og hans argumenter er i hovedsak at de gamle germanske klassikerne bevisst blir fortrent av nyere og bedervet kunst. Det er selvfølgelig ingen tilfeldighet i følge Hitler, at tyskerne på denne måten blir nektet åndelig føde. Den moderne kunsten som sakte bederver samfunnet har en viktig funksjon. Fortrengingen av tysk kultur var nemlig en bevisst handling for å rydde vei for åndelig og politisk bolsjevisme.¹⁶³ Kultur i følge Hitler, er altså en naturlig forlenging av rasespørsmålet som han omhandler i et langt større omfang i *Mein Kampf*. I bunn og grunn er det den samme historien om det tyske folket som blir forgiftet av en utspekulert fiende, som har som eneste mål å ødelegge nasjonen Tyskland. Rasehygiene og kulturhygiene går med andre ord hånd i hånd, og begge må etterstrebtes for å bygge det nye «folkefellesskapet». Etter maktovertagelsen gikk det ikke langt tid før det tyske kulturliv ble utsatt for en omfattende ensretting, blant annet med opprettelsen av *Reichkulturkammer* (RKK) i 1933. Det ble også iverksatt en rekke store byggeprosjekter som et ledd i å realisere «tusenårsriket», og det forelå planer om omfattende og monumentale ombygginger av de større tyske byene, Dessau inkludert.

¹⁶³ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 258-262

4.6.2 NSDAP Dessau og kulturpolitikk

I det tidlige 1930-tallets Dessau, var imidlertid Arno Brekers statuer og Albert Speers katedraler nærmest en fremtidsdrøm. Vi har tidligere sett at nazistene fra 1931 engasjerte seg sterkere i den kulturpolitiske debatten i Dessau, da hovedsakelig ved å hamre løs på Bauhaus som for nazistene fremsto som en legemliggjørelse av sine politiske fiender. Det holdt imidlertid ikke bare å fordømme det allerede eksisterende. Det hadde som sagt blitt gjort helt siden Bauhaus etablerte seg i Dessau. Nazistene måtte med andre ord presentere et alternativ til den «jødebolsjeviskiske» kulturen de hevdet Bauhaus representerte.

Også i Dessau var NSDAPs syn på kunst og kultur, ikke overraskende, svært politisert. Nazistene hadde tidligere gjort Bauhaus til en legemliggjørelse av sine politiske fiender i Dessau, og det var derfor helt naturlig for dem at den «ekte tyske» kunsten representerte alt som NSDAP ville inkludere i sitt nasjonale *Volksgemeinschaft*. I april 1932 ble det utpekt ny ledelse ved Friedrich Theater i Dessau, og de lokale nazistene hadde sterke meninger om hva som tidligere hadde vært galt, og hva som måtte gjøres. Den tidligere ledelsen, da spesielt Hannes Schulz-Dornburg¹⁶⁴ hadde ifølge nazistene brakt «sure toner» inn i Dessaus teaterverden, og representerte et kunstsyn som nazistene ikke kunne vedkjenne seg. NSDAP etterlyste høyere kvalitet på de oppførte stykkene, og beskyldte samtidig Schulz-Dornburg for å representere det motsatte av deres forståelse av et tysk teater. «Wir streben nach Befreiung von allem Undeutschen, Wesensfremden, wie wir es leider nur allzu häufig am Friedrich-Theater beobachten konnten.»¹⁶⁵ Videre argumenterte NSDAP med at på bakgrunn av at kostnadene for driften av teateret ble båret av det tyske folk, var det nødvendig at teateret også var det de kalte «rent tysk». Det var altså streng nødvendig at teateret distanserte seg fra artsfremmede impulser, og erstattet dette med «Die klassische Oper, die leichtgeschürzte Operette, und das klassische Schauspiel.» Jo før teaterledelsen forsto dette, jo før kunne Friedrichsteateret «wieder die alte Glanzstätte deutscher Kultur werden».¹⁶⁶ NSDAP Dessaus preferanser er med andre ord nærmest et ekko av Hitlers syn, slik de blir presentert i *Mein Kampf*.

Det kommer klart frem at det nazistene ønsker i Dessau er en klar utstøting av det de anser for å være «utysk» kultur. Det klareste angrepet på en slik ukultur kommer fra Paul Hofmann i *Arbeit und Brot*, der han understreker det kulturelle forfallet teateret representerer.

¹⁶⁴ Schulz-Dornburg var intendant ved teateret i tidsrommet 1929-1932.

¹⁶⁵ «Ein Kampf um das Dessauer Friedrichtheater», *Anhaltische Tageszeitung*, 01.04.1932

¹⁶⁶ Ibid.

«Die alte deutsche Kunststätte hat sich zu einer Hochburg Marxistisch-Jüdischen Denkens entwickelt.»¹⁶⁷ Både agitasjonen mot Bauhaus, og kritikken mot ledelsen ved Friedrichtheateret understreker altså en sterk avvisning av de eksisterende kulturelle impulsene i Dessau.

Samtidig skulle alle verdige tyskere tilbys et rikt kulturtilbud, bestående i all hovedsak av det vi kaller «klassiske» stykker og oppføringer.¹⁶⁸ Etter maktovertakelsen i Anhalt ble det også gjort tiltak for å fremme en slik politikk ved opprettelsen av die *NS-Bühnengemeinschaft Dessau*. Denne organisasjonen ble opprettet 9. august 1932, og sto under ledelse av Paul Hofmann, som på det tidspunktet hadde avløst Fritz Hesse som borgermester i Dessau. Målet med opprettelsen var «Deutschen Geist in deutscher Kunst pflegen. Allen – vor allem aber minderbemittelten Volkskreisen die Möglichkeit bieten, die Vorstellungen des Friedrich-Theaters in Dessau zu besuchen.»¹⁶⁹ Medlemskap i denne organisasjonen kostet bare 30 Pfennig, og vanlige folk fikk slik en mulighet til å se stykker som *Prinsen av Homborg*, og *Lohengrin* til sterkt reduserte priser. Det er viktig å presisere at disse rabattene kun kunne brukes på utvalgte oppføringer, som etter all sannsynlighet var forhåndsgodkjent av partiet. På denne måten skulle alle tyskere tilbys en subsidiert og antagelig politisk gjennomsyret kulturopplevelse, ikke ulikt organisasjonen *Kraft durch Freude* (KdF) som ble etablert etter den nasjonale maktovertagelsen i 1933. Funksjon av en slik politikk var imidlertid viktig, og kan rettmessig kalles et frempek på hva som skulle komme når nasjonalsosialistene hadde sikret makten i Tyskland: å kunne binde befolkningen tettere til bevegelsen og regimet, samt deres syn på hva som var «sunn» kultur, og samtidig kunne ha en viss form for kontroll på hva deres *Volksgenossen* ble eksponert for når det gjaldt kultur.

Slik inkludering gjennom organisering var typisk for NSDAP. En naturlig konsekvens av en slik inkludering var også en naturlig ekskludering av de som ble sett på som fremmede i det tyske samfunnet.¹⁷⁰ Det var nemlig et kriterium for å kunne bli medlem i Dessaus *Bühnengemeinschaft*: «Wer kann Mitglied werden? Jeder deutsche Volksgenosse.»¹⁷¹ Medlemskap var altså noe ikke alle var berettiget til å inneha, og dersom vi ser på nazistenes strengt definerte «folkefellesskap» er det liten tvil om at en slik ekskluderingspolitikk var eksplisitt rettet mot jødene, samt den slaviske minoriteten som måtte befinne seg i området.¹⁷²

¹⁶⁷ *Antrag 12., Arbeit und Brot*, Januar. 1932, i Bauhaus Archiv Berlin, Bauhaus Dessau 1932: Mappe 75.

¹⁶⁸ For videre lesing om Friedrichtheater Dessau anbefales Bernt Ulbrich '«Säuberung» am Friedrichtheater» i Bernd G. Ulbrich, *Antisemitismus in Dessau*, s. 43-47

¹⁶⁹ «Deutsche Kunst für alle Deutschen!», *Anhalter Anzeiger*, 27.08.1932

¹⁷⁰ Se Armin Nolzen, *Inklusion und exklusion im Dritten Reich*, i *Volksgemeinschaft*, 60-77

¹⁷¹ «Deutsche Kunst für alle Deutschen!», *Anhalter Anzeiger*, 27.08.1932

¹⁷² En slavisk gruppe kalt Sorbere har historiske røtter i området ved elvene Elben og Saale. I dag er de anerkjent som en nasjonal minoritet i Tyskland, og man regner med at 20-30.000 personer i Tyskland har sorbisk som morsmål.

4.7 NSDAP, Bauhaus og det moderne

Å begi seg ut i spørsmålet om forholdet mellom nasjonalsosialisme og modernitet er som Roger Griffin så elegant har formulert det, som å rote seg ut i et «semantisk minefelt»¹⁷³. I det hele tatt rommer begrepet modernitet så mange ulike syn og meninger, at det fort kan forkludre snarere enn å oppklare dette begrepets slektskap med både Bauhaus og nasjonalsosialismen. Denne oppgaven har ikke rom for en lang drøfting av disse spørsmålene, men et forenklet utgangspunkt i begrepet «det moderne» kan likevel være fruktbart. Nazismen som ideologi er vanskelig å kategorisere i forhold til modernitet. Den er både tilbakeskuende og fremtidsrettet. Et av hovedbudskapene i nazismen er den åndelige nasjonale gjenfødelse av Tyskland, en tilbakevending til en nærmest middelaldersk mentalitet basert på *Blut und Boden*. En slik gjenfødelse inneholdt også et viktig fremtidsrettet perspektiv. Samtidig er nasjonalsosialismen revolusjonær, og ønsker på ingen måte en tilbakevending til det keiserlige Tyskland (1871-1918), men etterstreber heller en ny samfunnsorden forankret i et nasjonalt *Volksgemeinschaft*. På grunn av begrepet modernitets iboende kompleksitet, velger Griffin å løse dette ved å dra det han kaller et kunstig skille mellom «modernitet» og «modernisering», og der «modernisering i det store og hele er en ensartet prosess, antar moderniteten en rekke ulike former og er i konstant utvikling».¹⁷⁴ Vi kan altså forenklet snakke om det moderne på et materielt og politisk nivå (modernisering), og de ulike fortolkningene og resultatene av en slik moderniseringsprosess (modernitet). Dette kan igjen påvise totalt forskjellige manifestasjoner av «modernitet», selv om «moderniseringen» i stor grad vil være et felles grunnlag for de ulike oppfatningene om «modernitet». Dersom vi nå følger Griffins oppskrift, gjøres vår oppgave mer overkommelig.

Dersom vi tar utgangspunkt i moderniseringsbegrepet, er det fort gjort å konkludere med at Bauhaus på den ene siden representerte fremtiden, mens nasjonalsosialismen representerer det totale opprør mot en slik modernisering. Bauhaus hadde som vi har sett nye ideer om masseproduksjon og rasjonalisering av byggekunsten. Kunst og teknologi sto heller ikke nødvendigvis i et motsetningsforhold. Bauhaus kom i konflikt med gamle tradisjoner, særlig innen håndverkertradisjonene, men gjorde ikke direkte opprør mot dem, fordi Bauhaus selv er et produkt av ulike tradisjoner fra inn- og utland. Sagt på en annen måte, var ikke

¹⁷³ Roger Griffin, «Moderniteten under den nye orden», i Sørensen, Hagtvatn, Steine(red) *Ideologi og Terror*, 50

¹⁷⁴ Ibid., 56

målet med Bauhaus å utradere eksisterende tradisjoner, men å forbedre og forenkle. Eller i mangel på et bedre ord: modernisere.

Her er det lett å sette NSDAP Dessau i et diametralt motsetningsforhold til Bauhaus. Noe som kan understøtte en slik påstand er ikke bare at nazistene faktisk stengte Bauhaus i Dessau (og også senere i Berlin.) Måten de gjorde det på kan stå som et eksempel på en total avvisning av det vi kan kalle modernisering. Riktignok var det en demokratisk avgjørelse å stenge Bauhaus. Vedtaket ble gjort i et lovlig valgt politisk organ, men der de uttalt antidemokratiske partiene hadde flertall. Likevel er nazistenes reaksjon på stengingen et eksempel på antimoderne barbari. Den samme dagen som Bauhaus stengte dørene i Dessau stormet SA bygningen. Inventaret ble rasert, og på den tidligere sportsplassen ble uønsket litteratur brent på et bål.¹⁷⁵ Altså over syv måneder år før bokbålene flammet opp over Tyskland som et ledd i planen om *Aktion wider den undeutschen Geist*, brant nazistene bøker i Dessau.

Gjør dette nazistene i Dessau til antimoderne bevegelse? Et slikt spørsmål er kanskje galt stilt, for NSDAP hadde absolutt sin egen «modernitet» som ikke uten videre gjør deres ideologi til et opprør mot modernisering. Dersom vi tøyer tidsavgrensningen for denne oppgaven, ser vi at Bauhausbygningen aldri ble ødelagt av nazistene, men straks tatt i bruk.¹⁷⁶ Det var til og med motstridende fløyer innen NSDAP om hva som skulle skje med Bauhaus. I følge Magdalena Droste var det til og med initiativer blant nazistiske kulturpolitikere til å promotere «moderne» kunst og arkitektur som «ekte tysk». «It was not until 1934 that the Nazis finally condemned modern arts as fundamentally ‘un-German’, ‘alien’ and ‘Bolshevist.’»¹⁷⁷ Her må det imidlertid sies å være et sprik mellom det «nasjonale» NSDAP og NSDAP Dessau, som hele tiden hadde karakterisert Bauhaus som noe som måtte forsvinne. Også hvis vi ser på boligproblematikken i Dessau, finner vi ut at nasjonalsosialistenes foreslåtte løsninger lå skremmende nær Bauhaus’ egne forslag. Et av oppropene i *Arbeit und Brot*, talte for opprettelsen av *Arbeitersiedlungen*, det vil altså si lavkostnadsboliger for arbeidere, på ingen måte ulikt Bauhaus’ ide om *Die Volkswohnung*.¹⁷⁸

Det er imidlertid sikkert at moderniseringsaspektene ved nasjonalsosialismen er mest fremtredende etter 1933. Utbyggingen av infrastruktur, som for eksempel Autobahn ble straks

¹⁷⁵ Helmuth Erfurt, *Junkers Das Bauhaus und die Moderne*, 186

¹⁷⁶ Paradoksalt nok ble bygningen ødelagt i et amerikansk luftangrep på slutten av andre Verdenskrig. I 1976 ble den rekonstruert av myndighetene i DDR, i forbindelse med bygningens 50-årsjubileum. Etter flere oppgraderinger på 1990-tallet, står bygget i dag i sin opprinnelige form.

¹⁷⁷ Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, 230

¹⁷⁸ *Arbeit und Brot* i LHASA, DE, Z 141, Nr. 643. Se også «Siedlerforderungen der NSDAP» *Anhalter Anzeiger*, 24.01.1932

videreført av NSDAP, og organisasjoner som KdF kunne tilby moderne artikler som radioer og grammofofoner til subsidierte priser. Også reiser til inn- og utland ble i regi av KdF ble etter hvert populære. I tillegg må NSDAPs holdninger mot jøder og andre uønskede sees i en sammenheng med en form for «modernitet». Allerede tidlig på 1930-tallet argumenterer NSDAP Dessau for at jødisk kultur skal forsvinne fra samfunnet. Etter maktovertakelsen videreutvikles og radikaliseres denne tankegangen til å omfatte jødene som religiøs gruppe (som nazistene hele tiden feilaktig hevdet var et eget folkeslag).

Til tross for sine sprik med det «nasjonale» NSDAP vil det være feilaktig å kalle NSDAP Dessau for en antimoderne bevegelse, til tross for sitt tilsynelatende opprør mot andre såkalt moderne institusjoner. *NS-Bühnengemeinschaft* kan med rette sees på som en lokal forløper til KdF, og boligpolitikken lå som sagt ikke langt unna Bauhaus' egen. Vi kan altså trygt plassere nazistene i Dessau inn i kategorien til «De som hevder at nazismen inneholdt et sentralt moderniseringsdriv på områder som sosialpolitikk, teknologi og planlegging.»¹⁷⁹

Kan Bauhaus da sies å representere en demokratisk «modernitet» i total motsetning til nazistene? Walter Prigge tar opp denne problemstillingen der han påstår at en mytologisering om Bauhaus som et demokratisk bolverk mot nazismen er problematisk dersom vi ser på de realhistoriske hendelsene i etterkant av stengingen av Bauhaus.¹⁸⁰ De aller fleste ansatte ved Bauhaus fikk ikke noen form for yrkesforbud etter skolen var nedlagt. Bauhaus' siste direktør Mies van der Rohe, som hadde slått så hardt ned på kommunistene ved Bauhaus, ble sågar medlem av RKK etter maktovertakelsen, og påtok seg også oppdrag for Naziregimet. Til slutt var det rent arkitektoniske grunner, (nazistenes monumentale klassisisme, kontra van der Rohes minimalisme) som måtte til før van der Rohe ble desillusjonert med nazismen. Det eksisterte heller ingen organisert motstand mot NSDAP blant de studerende ved Bauhaus da skolen lå i Dessau. Uten å beskyldte Bauhaus for å løpe nazistenes ærend, viser imidlertid historien at en oppfatning om Bauhaus og NSDAP som to motpoler innen det «moderne» er feil.

Nasjonalsosialismen hadde altså en egen modernitet, som sprang ut fra en pågående modernisering i Tyskland og Dessau. Jeg vil forklare nazistenes avvisning av Bauhaus ikke som et antimoderne opprør, men som en forlengelse av «folkefellesskapet». Sagt på en annen måte, det var ikke de moderne aspektene ved Bauhaus nazistene foraktet. NSDAPs agitasjon

¹⁷⁹ Griffin, *Moderniteten under den nye orden*, 52

¹⁸⁰ Walter Prigge, «Ambivalenzen kultureller Modernität – Bauhaus-Moderne und Nationalsozialismus», i *Anhalts Weg ins „Zeitalter der Extreme“ 1871-1975*, 98

mot Bauhaus forklares av nazistenes oppfatning av et fremtidig *Volksgemeinschaft*, totalt rensset for «jødebolsjevistisk» innflytelse, noe de anså Bauhaus for å representere. Det nazistene faktisk snakker om her, helt fra bevegelsens tidligste år, er sosial ingeniørkunst. Uønskede folkegrupper skal forsvinne, om nødvendig med makt. Byer skal bygges om, veier skal bygges helt til Krimhalvøya der det skulle opprettes en tysk koloni. Slike synspunkter skriver seg ikke bare fra regimetiden. NSDAP hadde hele tiden hevdet at tyskerne måtte trenge østover for å skaffe «livsrom» for det fremtidige «folkefellesskapet». Jeg mener at dette gjør nazismen til en av de mest radikalt moderne bevegelsene som verdenshistorien har sett. Ingen, med mulig unntakelse av Trotskij og Stalin, foreslår så dyptgripende og fremtidsrettede forandringer for sine undersåtter som det nazistene gjør.

4.8 Konklusjon/oppsummering

I dette kapitelet har vi tatt for oss NSDAPs agitasjon mot Bauhaus. Vi har sett at NSDAP i Dessau i stor grad ignorerer Bauhaus i sine tidlige år helt frem til 1931, der de som en del av sin valgkampanje går til frontalangrep på høyskolen. Nazistenes kritikk av Bauhaus kommer sent i forhold til de andre høyrepartiene i Dessau, men den skiller seg likevel ut på et område. I tillegg til rene fordømmelser, gjør NSDAP Dessau Bauhaus til en naturlig del av sin verdensanskuelse, og knytter således Bauhaus opp mot alle sine fiender. Bauhaus er for nazistene ikke bare hån mot de tyske håndverkertradisjonene, Bauhaus er en eksponent for den totale degenereringen av Tyskland som nazistene forsøker å stanse. Målet med Bauhaus er altså å fortrenge tyske tradisjoner og verdier, og erstatte disse med det de kaller «kulturbolsjevisme» som et ledd i å rydde veien for politisk bolsjevisme. Bak denne planen står, som vi har sett, sosialdemokratene, kommunistene, de liberale og jødene. NSDAP presenterer også et alternativ til Bauhauskulturen i større grad enn sine meningsfeller. Med opprettelsen av *NS-Bühnengemeinschaft* i Dessau, skal befolkningen ikke bare vernes mot den skadelige Bauhauskulturen, men også få sunne kulturelle impulser gjennom forhåndsgodkjente stykker og forestillinger. Jeg har også henvist til artikler i *Anhalter Anzeiger*, og *Anhaltische Tageszeitung* der lokale nazister forklarer hva som er sunn, tysk kultur.

På slutten av kapitelet drøftet jeg begrepet «modernitet» opp mot Bauhaus og NSDAP. Etter å ha støttet meg på en artikkel av Roger Griffin, samt Walter Prigge, konkluderte jeg med at nazistenes avsky mot Bauhaus ikke bunnet ut i en antipati mot det «moderne», men

heller i en avvisning av det nazistene anser som å være et forsøk på å forurense renheten av deres oppfatning av ekte tysk kultur.

5

5.0 Antisemittismen

5.1 Innledning

I dette kapittelet ønsker jeg å undersøke hvilken rolle antisemittismen spilte i NSDAP Dessaus' agitasjon. Jødene hadde i perioden 1924-1930 tidvis blitt utsatt for sjikane og angrep fra NSDAP, og da spesielt fra partilederen Wilhelm F. Loeper. Annonser for møter i regi av NSDAP var ofte ledsaget av underteksten «Jøder ingen adgang», men jødene som hovedtema for disse møtene var langt sjeldnere. NSDAP var i tillegg ikke den eneste jødekritiske bevegelsen i Dessau på denne tiden. Jeg har tidligere redegjort for bevegelser som *Stahlhelm* og *Wehrwolf*, som begge hadde et sterkt fotfeste i byen. På et direkte spørsmål om NSDAP Dessau var et antisemittisk parti må svaret være et klart «ja». Helt fra NSDAPs fødsel i Münchens ølhaller, hadde antisemittismen vært et bærende element ved de ideologiske sidene til bevegelsen, og således er Dessau intet unntak. Spørsmålet om hvilken rolle antisemittismen innehar i Dessau er likevel interessant på grunn av konteksten NSDAP opererer i.

I tillegg til at det fantes andre uttalte antisemittiske bevegelser i byen, var Dessaus jødiske historie svært rik. I 1929 ble 200-årsjubileet for Moses Mendelssohns fødsel feiret av en nærmest samlet, og tverrpolitisk befolkning. I Dessau lå en vakker synagoge, bygget i romansk stil, og flere jødiske personer, som Hermann Cohn¹⁸¹ hadde fremtredende posisjoner i samfunnet. Selv om kun en meget liten minoritet av innbyggerne tilhørte mosaiske trossamfunn, var likevel Dessau et senter for jødisk kultur og historie i Anhalt.

For et antisemittisk parti som NSDAP var ikke dette den enkleste byen å få fotfeste i dersom antisemittismen var et av hovedelementene i deres ideologi. Ved å spy ut hat mot jødene ville partiet i byen utvilsomt risikere å støte fra seg potensielle velgere som så på jødene som en kulturell berikelse, og som en gruppe som nærmest var assimilert inn i det tyske samfunnet. Dette tvinger oss til å se nærmere på jødenes situasjon i Dessau, og undersøke om jødene virkelig var så verdsatt som det ved første øyekast kan se ut som. Dette leder oss også direkte frem til kapittelets spørsmål. «Hvilken rolle spilte antisemittismen i

¹⁸¹ For videre lesing om Hermann Cohn anbefales *Hermann Cohn (1869-1933) Anhaltischer Landespolitiker und deutscher Jude*, av Bernd G. Ulbrich

NSDAPs agitasjon?» Toner de den ned i frykt for å støte fra seg velgere, eller kjører de en knallhard og kompromissløs ideologisk linje?

5.2 Jødernes posisjon i Dessau

Som jeg tidligere har vært inne på var Dessau et sentrum for jødisk historie og kultur i Anhalt, og for øvrig også i Tyskland. Jødene var dominerende i Dessaus bybilde i tidlig moderne historie. I 1759 tilhørte hele 14,3 % av Dessaus 7000 innbyggere jødiske trossamfunn. Nesten 200 år senere, i 1933, var dette sunket til 0,5 % av byens befolkning, altså under snittet for resten av Tyskland.¹⁸² Til tross for en slik nedgang må den jødiske kulturen i Dessau på det tidlige 1930-tallet sies å ha vært svært levende. Byen var stolt over sine jødiske borgere, og særlig gjelder dette opplysningsfilosofen Moses Mendelssohn.¹⁸³ Dennes 200-årsdag ble i september 1929 feiret av både jødiske og kristne tilhengere. Det ble organisert en minnestund i byens praktfulle synagoge, en konsert ble avholdt i byen der verkene til Felix Mendelssohn Bartholdy ble fremført, og det ble åpnet en Moses Mendelssohn-utstilling i det Anhaltiske *Gemäldegalerie*, ledet av Heinrich Deist. På talerlisten sto andre prominente Dessauborgere, som borgermesteren Fritz Hesse. Det ble også opprettet en Moses Mendelssohn-stiftelse, finansiert av banken Mendelssohn & Co. Av prominente medlemmer kan vi nevne Albert Einstein,¹⁸⁴ som for øvrig også var medlem av stiftelsen *Kreis des Freunde des Bauhauses*.

I samfunnet ellers skilte Dessaujødene seg ikke ut i stor grad. De var godt integrerte i det lokale samfunnet, og så i det store og hele på seg selv som fullverdige tyske borgere. «Sie waren kulturell, sozial und politisch angepasst, gehörten Kultur- und Sportvereinen an, nahmen an der Politik teil und zeichneten sich als Freiberufler an.»¹⁸⁵ Likevel hadde Tyskland, i likhet med resten av Europa, helt siden middelalderen vært hjem søkt av antisemittisme, og denne var også levende i Dessau.

I Tyskland vokste det allerede i middelalderen frem en religiøst fundamentert antisemittisme, også i de protestantiske områdene. Martin Luther var selv utalt antisemitt på slutten av sitt liv, og angrep jødene fordi de avviste Jesu guddommelighet, samt at han beskyldte dem for å være ansvarlige for Jesu død. Dessau var på denne tiden et protestantisk

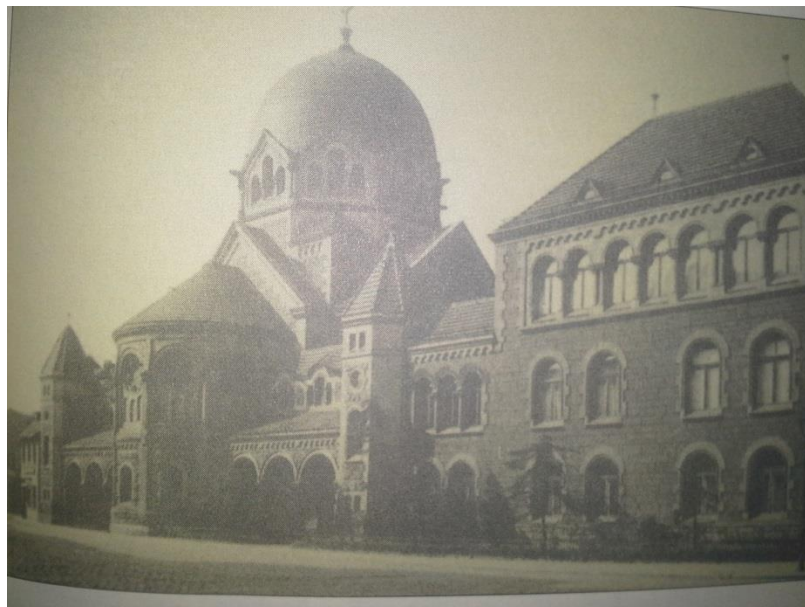
¹⁸² Eva-Maria Herz-Michl, Dagmar Mäbert, *Geschichte der Juden in Dessau*, 8

¹⁸³ Mendelssohn ble født i Dessau i 1729, og ble allerede i sin samtid en høyt aktet filosof i både det kristne og det jødiske miljøet i datidens Tysk-Romerske rike. Mendelssohn representerte en type jødisk opplysningsfilosofi (Haskalà), og var talsmann for økt jødisk integrering i de europeiske landene.

¹⁸⁴ Bernd Ulbrich, *Dessau im 20. Jahrhundert*, 137

¹⁸⁵ Eva-Maria Herz-Michl, Dagmar Mäbert, *Geschichte der Juden in Dessau*, 10

kjerneområde på grunn av sin nære beliggenhet i forhold til Wittenberg, og at slike holdninger eksisterte også her må anses som sikkert.

Synagogen i Dessau var bygget i romansk-byzantinsk stil. Således burde den ifølge nazistene være et prakteksempel på «tysk» arkitektur. Synagogen ble imidlertid ødelagt under «Krystallnatten» i 1938, og aldri gjenreist. Bildet er hentet fra Herz-Michl og Mäbert, *Die Geschichte der Juden in Dessau*, 9

Etter hvert antok antisemittismen også ytterligere konspiratoriske former. Sions vise protokoller¹⁸⁶ ble av flere, deriblant nazistene, brukt som et bevis på at jødene sto bak en verdensomfattende konspirasjon med ambisjoner om verdensmakt. Dette skulle nås blant annet gjennom kontroll av verdens finanser, og fant resonans hos flere enn nazistene. En slik økonomisk antisemittisme ble ytterligere forsterket, særlig i Tyskland, etter børskrakket i 1929 og det påfølgende økonomiske uværet som nesten knekte landet. Antisemittismen var altså i høyeste grad levende i Tyskland i 1930, selv om den ikke kan sies å være «verre» eller mer ekstrem enn i de andre europeiske landene.

Hvordan var så situasjonen i Dessau? Ved første øyekast kan det virke som jødene i Dessau levde i en fredelig sameksistens med sine kristne medborgere. Forskning viser imidlertid at også i Dessau var antisemittismen til stede, både før og etter nazistenes inntog. Tyngdepunktet i forskningen rundt antisemittismen i Dessau er naturlig nok sentrert rundt NSDAPs holdning til jødene i byen. Likevel har det lyktes forfatterne Herz-Michl og Mäbert å påvise antijødiske holdninger fra flere kanter enn nazistene. Blant annet peker de på en

¹⁸⁶ Det er allment antatt at disse protokollene er en forfalskning utført av det hemmelige politiet i Tsar-Russland.

artikkel i avisen *Dessauer Zeitung*, der det i 1928 utkom en artikkel under tittelen «Die Juden sind Schuld»¹⁸⁷. I denne artikkelen henvises det til selveste Mathilde Ludendorff, som var gift med Erich Ludendorff, der hun påstår at Martin Luther ble giftmyrdet på grunn av sin fiendtlige innstilling til jødene. Dette faller godt inn under kategorien som omhandler konspirasjonsteorier, og fru Ludendorff la heller aldri frem konkrete beviser for denne fantasifulle påstanden.

En annen situasjon som illustrerer en økende skepsis mot Dessaus jøder er en hendelse som fant sted rett utenfor Dessau i 1931. Under et møte i regi av den jødiske ungdomsorganisasjonen *Kadimah*, der jødisk ungdom fra hele Tyskland var samlet, ble dette forstyrret av medlemmer av Hitlerjugend og det kom etter hvert til håndgemeng mellom ungdommene der flere ble skadet. At en organisasjon tilsluttet NSDAP skulle ha interesse av å forstyrre et møte arrangert av en jødisk organisasjon er ingen stor nyhet, derimot er etterspillet mer interessant. Etter å ha skilt slåsskjempene fra hverandre, kom politiet i Dessau med en uttalelse der de ikke lenger kunne garantere for sikkerheten til jødiske ungdommer.¹⁸⁸ At den statlige ordensmakten i en slik grad indirekte tar parti med den ene parten tyder, for å si det mildt, på en partisk holdning hos politiet i Dessau.

Bernd Ulbrich drar debatten om jødene i Dessau inn i en større historisk kontekst. Ulbrich peker på at til tross for at jødene *de jure* var likestilt med andre tyskere i Weimarrepublikken, og også i Keiserriket og det Nordtyske Forbund, eksisterte det likevel det han kaller et *Konfessionsdrück*, der en overgang fra Judaisme til Kristendom åpnet flere muligheter, spesielt i arbeidslivet. Barn som resultat at ekteskap mellom jøder og ikke-jøder ble som regel ikke oppdratt i jødisk tro, og ble således assimilert inn i det kristne tyske samfunnet. Som et resultat av slike strømninger sank antallet jøder i Anhalt fra 1.894 i 1871, til 1.140 i 1925. I 1933 var tallet 901, og tallet for byen Dessau var dette året 360.¹⁸⁹

Oppsummert kan vi si at det jødiske samfunnet i Dessau både var akseptert og tidvis dyrket, men samtidig også under press. Jødene hadde en lang og ærerik historie i byen, og denne ble også verdsatt av mange. Samtidig eksisterte det også en skepsis mot det jødiske miljøet. Herz-Michl og Mäbert peker på hatske utfall mot jødene, og Ulbrich peker på en mer langvarig historisk prosess der jødene mer eller mindre bevisst fortrenkes i Tyskland, og i Dessau. Tidligere har vi også redegjort for at grupper som *Stahlhelm* og *Wehrwolf*, begge

¹⁸⁷ *Dessauer Zeitung* 25.02.1928 sitert i Eva-Maria Herz-Michl, Dagmar Mäbert, *Geschichte der Juden in Dessau*, 14

¹⁸⁸ Eva-Maria Herz-Michl, Dagmar Mäbert, *Die Geschichte der Juden in Dessau*, 14

¹⁸⁹ Bernd Ulbrich, *Anhaltische Juden in Auseinandersetzung mit dem Antisemitismus der Nationalsozialisten (1924 bis 1933)*, i *Anhalts Weg ins „Zeitalter der Extreme“*, 69-70

uttalt antisemittiske, hadde sterkt fotfeste i Dessau. NSDAP sto med andre ord i Dessau overfor et dilemma. De kunne riktig nok regne med å vinne oppslutning ved å angripe jødene i byen, da det virkelig eksisterte skepsis mot jødene i Dessau, men samtidig risikerte de utvilsomt å støte fra seg mange potensielle støttespillere ved å gjøre nettopp det. Dette problemet vil jeg gripe an ved først å se på antisemittismens rolle i NSDAPs «sentrale» ideologi på det tidlige 1930-tallet.

5.3 Antisemittismens rolle i NSDAPs ideologi

Jeg vil først i korte trekk presentere antisemittismens rolle i NSDAPs ideologi i korte trekk. Hovedsakelig vil dette være en redegjørelse av Hitlers og Goebbels' syn på jødene. Spørsmålet om NSDAPs antisemittisme i forhold til ulike geografiske områder og tidsperioder vil ikke bli gjenstand for noen analyse i denne oppgaven. Jeg vil derfor her nøye meg med å henvise til noen av de sentrale bøkene og artikler som er skrevet om temaet.¹⁹⁰

Jødehatet var uansett i følge nazistene selv et av fundamentene som bevegelsen stod på. Hitler beskriver i *Mein Kampf*, hvordan han allerede i sine ungdomsår hadde gjennomskuet jødene for det de var. En enkeltepisode fra hans kummerlige tid i Wien er beskrevet i *Mein Kampf* som en essensiell del av hans politiske oppvåkning, og den er blant de mest siterte avsnittene i hans politiske manifest:

En dag da jeg spaserte gjennom den indre byen, kom jeg plutselig over en skikkelse i sort kaftan og med sorte hårløkker. Er dette en jøde? tenkte jeg umiddelbart. For de hadde virkelig ikke sett slik ut i Linz. Jeg stirret på mannen forsiktig. Men jo lenger jeg iakttok dette utenlandske ansiktet og studerte dets ulike trekk, desto mer antok mitt første spørsmål en ny form: Er dette en tysker?¹⁹¹

Hitler forsøker altså å presentere antisemittismen som en nærmest religiøs oppvåkning, og som det første og viktigste aspektet ved sin uforanderlige verdensanskuelse. Antisemittismen må i så måte sees på som en bærebjelke innen nasjonalsosialismen.

¹⁹⁰ Oded Heilbrunner, «The role of Nazi Antisemitism in the Party's Activity and Propaganda. A Regional Historiographical Study» i *Yearbook of the Leo Baeck Institute* (nr. 35, 1990), Ian Kershaw, «Antisemitismus und die NS-Bewegung vor 1933» i *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den fachistischen Bewegungen Europas* (Berlin: 2001), Michael Mayer, «NSDAP und Antisemitismus 1919-1933», i *Münchener Wirtschaftswissenschaftliche Beiträge* (juli 2002), Dirk Walther, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt. Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*, (Bonn: Dietz, 1999) En annen bok, som skal behandles med varsomhet er Daniel Jonah Goldhagen, *Ordinary Germans: Hitler's Willing Executioners* (New York: 1996)

¹⁹¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 56, egen oversetelse

Det har imidlertid blitt stilt spørsmål om Hitlers holdning til jødene var så klart definert på dette tidspunktet som han selv ønsker å fremstille det. I sin biografi vier Ian Kershaw stor plass til Hitlers antisemittisme, og han stiller spørsmål om hvorvidt den i det hele tatt var utviklet på dette tidspunktet. Kershaw tar grundig for seg de få kildene som foreligger, deriblant Hitlers «eneste» ungdomssvenn August «Gustl» Kubizek¹⁹², men også vitnesbyrd fra andre personer som Hitler omgikk, deriblant en rekke personer som oppholdt seg på et mannsherberge i Wien samtidig som Hitler. Kershaw konkluderer imidlertid med at Hitlers syn på jødene var uforandret siden 1919. Hitlers forsøk på å beskrive sine antisemittiske synspunkter fra ung alder er altså å pynte på sannheten, og antakelig er det et forsøk på å bygge opp under den «førermyten» som nazistene sverget til.¹⁹³

Uavhengig av spørsmålet om Hitlers politiske oppvåkning, er det sikkert at nazistene betraktet jødene som fiende nummer én etter utgivelsen av *Mein Kampf*. Dette på grunnlag av Hitlers beskrivelse i boken som ble utgitt i 1923, og det som ble beskrevet som den eksistensielle kampen mellom de rene ariere og de skitne jødene som hadde som eneste hensikt å forurense og ødelegge den rene ariske rases skapertrang og kraft.

Josef Goebbels hadde i sin egenskap som *Gauleiter* i Berlin også kommet med krasse utfall mot jødene, særlig gjennom sin avis *Der Angriff*. Goebbels' antisemittisme har blitt sagt av å være av en mindre rasistisk art men at den heller var forankret i politikk og økonomi, med andre ord forsøkte han å trekke linjer mellom nazistenes politiske fiender og jødene i større grad enn å angripe dem på et primitivt rasegrunnlag.¹⁹⁴

Antisemittismen er et av de sentrale ideologiske satsingsområdene til NSDAP i perioden 1924-1932. Ulike studier har imidlertid påvist vesentlige regionale forskjeller i NSDAPs presentasjon av sin antisemittisme. Disse kan gi et frampek mot hvordan situasjonen var i Dessau, men vil likevel ha sin begrensing da Dessau og østområdene som sagt i det store og hele er uutforskede.

¹⁹² Kubizek var Hitlers venn i ungdomsårene i Linz og Wien. De hadde en felles interesse for musikk, spesielt opera. Hitler og Kubizek omgikk hverandre i stor grad i årene 1906-1908, da Hitler plutselig brøt alle forbindelser. De møttes ikke igjen før 1938, da Kubizek mottok en invitasjon fra Hitler til Bayreuthfestivalen. Kubizek gav senere ut sine memoarer *Adolf Hitler, mein Jugendfreund*. Disse bør man, i følge Kershaw, behandle med varsomhet som historisk kilde.

¹⁹³ Ian Kershaw, *Hitler*, 72-79

¹⁹⁴ Anders G. Kjøstvedt, «Kampen om Berlin Der Angriffs valgpropaganda 1928-1933», hovedoppgave i historie (Universitetet i Oslo: 2004) 111-116

5.4 Hvilken rolle spilte antisemittismen i NSDAP Dessaus' agitasjon?

Allerede i 1920 årene var annonseringene for NSDAPs møter som regel ledsaget av undertittelen «Jøder er uønsket». *Gauleiter* Loeper var kjent som fanatisk antisemitt, noe som ved minst ett tilfelle fikk ham kastet ut fra en samling i Landdagen etter å ha kommet med sjikanerende utrop.¹⁹⁵ NSDAP Dessau er altså fra starten et parti med en klar brodd mot jødene.

I Dessau var antisemittismen særlig fremtredende på ett område, nemlig kunst- og kulturpolitikk. I kapittel 4 viste jeg hvordan nazistene aktivt forsøkte å etablere en link mellom Bauhaus og jødene, der kunsthøyskolen ble fremstilt som en eksponent for en jødemarxistisk kulturpolitikk som hadde til hensikt å ødelegge det kulturelle Tyskland. I tillegg til Bauhaus gikk også NSDAP til angrep på det de karakteriserte som jødisk innflytelse på Friedrichtheateret i Dessau. Nazistene utvidet også sin kulturkamp til også å inkludere religiøs slakting av dyr. I et forslag i Gemeindenrat, foreslo nazistene et generelt forbud mot slik slakting. Dette var et forslag eksplisitt rettet mot det jødiske miljøet i byen. Forslaget møtte også til dels stor motbør, særlig fra sosialdemokratene. En representant for SPD beskyldte det nazistiske forslaget for å være ren antisemittisk politikk «der Antrag liege auf der Linie des gemeinsten Antisemitismus»¹⁹⁶

Etter opprettelsen av den nasjonalsosialistiske delstatsregjeringen i april 1932, ble det også fremsatt og iverksatt ulike tiltak for å kvitte seg med områdets jødiske identitet. Et av disse tiltakene hadde en klar rasistisk undertone. I september 1932 iverksatte ministerpresident Alfred Freyberg en reorganisering av skolene i Anhalt. Freybergs mål med denne skolereformen var å dyrke det *Völkische* tankegodset som nasjonalsosialismen forfektet.

Der deutsche Mench, wie ihn der völkische Gedanke erfasst, wird in seinem Wesen bestimmt von seinem Blut (...) Der völkische Gedanke lehrt deshalb die Notwendigkeit, dieses gemeinsame Blut rein zu erhalten, das Gefühl der Rassenzugehörigkeit lebendig zu machen, das Leben nach erbgesundheitlichen Gesetzen zu Gestalten (...) Das Ziel des völkischen Gedankes ist die Sammlung und Einigung aller Volksgenossen deutscher Abstammung, die innerhalb und ausserhalb der Reichgrenze leben. Wir ordnen hiermit an, dass in allen Schulen der Verbreitung

¹⁹⁵ Bernd Ulbrich, *Antisemitismus in Dessau*, 16-17

¹⁹⁶ «Die Anträge zum Friedrich-Theater», *Anhalter Anzeiger*, 22.01.1932

und Vertiefung des völkischen Gedankens im Unterricht besondere Aufmerksamkeit zugewendet wird.¹⁹⁷

Minister Freyberg fremsatte her altså et forslag basert på en grunnleggende rasistisk ulikhet i den tyske befolkningen. Selv om jødene ikke eksplisitt blir nevnt i denne artikkelen, kan det ikke herske tvil om at det nettopp er dem dette tiltaket er rettet mot. Dette understrekes i form av et svar gitt til Freyberg der Dr. Walter, *Landesrabbiner* i Anhalt, tok til kraftig motmæle mot nazistene.

«Wenn das Staatsministerium den Juden vorhält, dass sie als Angehörige einer ‘fremden Rasse’ für die germanische Rasse ein Gefahr ‘Verderbung’ bedeuten (...) der Phantasie gehört. Es gibt ebensowenig eine rein germanische, wie eine rein Jüdische Rasse; und wer die deutsche Geschichte kennt, der weiss wie stark die Blutmischung in Deutschland ist.»¹⁹⁸

Det eksisterte altså en klar rasistisk antisemittisme hos NSDAP Dessau. Loeper hadde hele tiden angrepet jødene i byen, og etter maktovertagelsen i Anhalt ble det iverksatt tiltak for å gradvis støte jødene ut av «folkefelleskapet». Også på lokalt nivå ble det iverksatt tiltak mot jødene, ofte i form av voldsbruk. «Die systematische Förderung des Antisemitismus durch die Nazis führte dazu, dass die Überfälle auf Juden gegen ende des Jahres 1932 in immer brutalerer Weise durchgeführt wurden.»¹⁹⁹ Et annet eksempel på utstøting av jødene fra samfunnet kommer frem i en avisartikkel i *Anhaltische Tageszeitung*. Under et årlig marked kunne avisen med glede notere at «Ein Merkmal aber ist zu Spüren. Die christlichen Händler lassen sich nicht mehr wie früher von den jüdischen Beiseite drängen.»²⁰⁰ Det årlige markedet var altså ifølge avisen befridd fra jødene, som tidligere hadde fortrenget tyske handelsfolk.

Også i bildepropagandaen i Dessau kommer antisemittiske angrep til syne. Gerhard Paul peker på at i bildepropagandaen i «kamptiden» ble jødene ofte fremstilt som trådtrekker, og ofte avbildet i bakgrunnen. De dirigerte både de sosialistiske pampene, den kommunistiske borgerkrigsarmeen, demokratene, og til og med den tysknasjonale «herreklubben»²⁰¹

¹⁹⁷ «Pflege des völkischen Gedankens», *Anhalter Anzeiger*, 03.09.1932

¹⁹⁸ Dr. Walter, «Zur Frage des völkischen Schulunterrichts», *Anhalter Anzeiger*, 12.09.1932

¹⁹⁹ Eva-Maria Herz-Michl, Dagmar Mäbert, *Geschichte der Juden in Dessau*, 17

²⁰⁰ «Jahrmarkt und Politik», *Anhaltische Tageszeitung*, 09.06.1932

²⁰¹ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*, 237

Antisemittisk bildepropaganda fra Dessau.

Dette bildet, som er hentet fra magasinet *Arbeit und Brot*, føyer seg naturlig inn i en slik fremstilling. Karikerte jødefigurer står bak myndighetene som vegrer seg mot å gi Adolf Hitler sitt tyske statsborgerskap. Hitler fremstilles som såret soldat, mens de «fremmedartede» jødene hånlig står i bakgrunnen og viser frem bevis på sin «tyskhet». En slik fremstilling kan direkte knyttes til nazistenes *Volksgemeinschaft*. Det fremgår tydelig av bildet at jødene ikke er en naturlig del av det tyske «folkefellesskapet» til tross for at de formelt innehar statsborgerskap. Hitler som var født i Østerrike var formelt ikke tysk statsborger før i 1932, men blir i motsetning til jødene fremstilt som en naturlig del av *Volksgemeinschaft*.

5.5 Oppsummering

Nazistene i Dessau har gjennom hele vår periode en klar antisemittisk slagside. I perioden 1930-1932 knytter hovedsakelig nazistene jødene til lokale kulturspørsmål der de fremstilles som ødeleggere av tysk kunst og kultur. Jeg har i kapittel 4 og 5 vist hvordan jødene særlig knyttes til det «fremmede» Bauhaus, og hvordan de også fremstilles som ansvarlige for korrumperingen av teaterlivet i Dessau.

Nazistene velger i liten grad å knytte jødene til sine politiske fiender i SPD. Nazistene velger som vist i kapittel 3 heller å fremstille venstresiden som pamper, enn å fremstille dem som et jødestyrt parti.

Det kommer også frem at antisemittismen er mest fremtredende etter at Anhalt fikk en nasjonalsosialistisk regjering. Dette kan tyde på at nazistene i tiden før maktovertakelsen valgte å tone ned sin antisemittisme, og at denne kommer klarere til syne etter at nazistene var kommet i posisjon. Etter 1932 kan vi imidlertid spore en klar antisemittisk linje, som i stor grad angriper jødene på rasebiologisk og kulturelt grunnlag. Nazistene fikk gjennom et forbud mot kosher-slakt av dyr, og gjorde opplæringen i skolene mer rettet mot raselære. Det utkrystalliserer seg med andre ord et klart forsøk på å støte jødene ut av «folkefellesskapet» etter april 1932.

6

6.0 Oppsummering og konklusjon

6.1 Innledning

I dette avslutningskapittelet vil jeg ta for meg problemstillingene som fremsatt i Kapittel 1.2 og kort drøfte dem opp mot mine egne funn. I likhet med de ulike kapitlene vil dette gjøres tematisk. Jeg har valgt å ta for meg hele perioden 1924-1932 i avslutningskapitlet i motsetning til resten av oppgaven som tidsmessig er delt i to bolker, der den ene er fra 1924-1930 og den andre fra 1930-1932. Dette har jeg valgt å gjøre for å gi et fullstendig og mer oversiktlig bilde av NSDAP Dessaus ideologiske utvikling.

6.2 Hvilke ideologiske spørsmål valgte NSDAP Dessau å fokusere på i sin agitasjon?

6.2.1 Venstrepartiene

På grunn av sin rolle i opprettelsen av Weimarrepublikken og Fristaten Anhalt etter Første verdenskrig, var det sosialdemokratiske partiet gjennom hele perioden det fremste angrepsmålet for nazistene. NSDAP angrep SPD på to ulike nivåer, nemlig et nasjonalt og et lokalt. I kapittel 2 viste jeg hvordan nazistene i 1920-årene i hovedsak konsentrerte sin agitasjon mot de nasjonale spørsmål. Et av de viktigste temaene var det som nazistene så på som en utplyndring av den tyske arbeiderklassen.²⁰² Under ledelse av *Gauleiter* Loeper fremstår nazistpartiet som en ren protestbevegelse i bevegelsens tidlige år i Dessau. Under valgkampen i 1928 videreførte NSDAP Dessau det sentrale budskapet om å bryte «Dawes-lenkene» som var blitt påtvunget Tyskland etter krigsnederlaget. NSDAP holdt SPD ansvarlig både for den tapte krigen, samt den ydmykende freden som fulgte. I denne valgkampen ser vi også at nazistene angriper det de kaller «systemet» i økende grad. Med «systemet» mente nazistene hovedsakelig Weimarrepublikken som SPD i sin egenskap av statsbærende parti var ansvarlig for å ha opprettet.

Fra midten av 1929 ser vi en intensivering av møtevirksomhet og økt oppslutning rundt nazistene i Dessau. Kildene forteller om 15 overfylte forsamlinger vinteren

²⁰² På side 44 har jeg referert til en rekke kilder som bekrefter dette.

1929/1930.²⁰³ I 1930 ser vi også et økende antall møtoreferater i *Anhalter Anzeiger*, noe som også tyder på en økt oppmerksomhet rundt partiet.

Etter 1930 ser vi en klar videreføring av agitasjonen mot SPD og «systemet». I tillegg til agitasjon mot makthaverne i Berlin ser vi også i denne perioden økt agitasjon mot SPD som bærere av det forhatte «systemet» også i Anhalt og Dessau. I denne perioden ser vi også et aktivt forsøk fra NSDAP på å slå en kile mellom ledelsen i det sosialdemokratiske partiet og dets velgere. Ledelsen i SPD blir systematisk karakterisert som parasittiske pamper, som med viten og vilje bedrar den ærlige og undertrykkede arbeiderklassen. En slik agitasjon har hatt stor verdi i Dessau, som var en industrialisert by.

Nazistene angrep også ledende sosialdemokrater i Dessau. Særlig ble Gerhart Seger, av nazistene kalt «Pest-Seger» gjort til et hatobjekt. Nazistene brukte disse personene til å personifisere SPDs politikk i Dessau. Bak mye av denne hetsen står Paul Hofmann, som i en periode var fungerende *Gauleiter* i Anhalt. Hofmann gav ut magasinet *Arbeit und Brot*, som sto for mye av agitasjonen mot Seger og SPD for øvrig.

Agitasjonen mot det andre venstrepartiet, KPD, var langt mindre omfangsrik. NSDAP Dessau forsøkte å presentere kommunistpartiet som en forlengelse av det sovjetiske system, og advarte mot følgende ved å ha et kommunistparti i maktposisjon. Dette har en naturlig forklaring i at KPD hadde mye mindre oppslutning i Dessau enn SPD.

Jeg konkluderer på bakgrunn av dette med at den ideologiske kampen mot marxismen var det som opptok nazistene i Dessau i størst grad.

6.2.2 Bauhaus

I kapittel 4 konsentrerte jeg meg om NSDAPs agitasjon mot høyskolen Bauhaus. Beslutningen om å hente Bauhaus til Dessau ble tatt av SPD og dets regjeringspartner i Anhalt DDP. Dette førte til en stor debatt, der en samlet høyreside fordømte høyskolen. Et interessant funn er at NSDAP ikke fokuserer på Bauhaus før valgkampen i 1931. Vi ser altså et klart brudd i nazistenes agitasjon før- og etter lokalvalget i 1931. Under denne valgkampen ble Bauhaus et av de fremste angrepsmålene for NSDAP, og denne kritikken vedvarte helt frem til Bauhaus ble tvunget til å stenge den 1. oktober 1932.

Nazistene angrep Bauhaus for å være et elitistisk sosialdemokratisk produkt, som kun tjente herskerklassen i Dessau. Samtidig hadde også den nasjonalsosialistiske agitasjonen en vesentlig antisemittisk slagside. Bauhaus ble beskyldt for å være en fremmed orientalsk stil

²⁰³ *Anhalter Anzeiger*, 26.02.1930

som hørte hjemme i Palestina.²⁰⁴ På denne måten presenterte NSDAP Bauhaus som en legemliggjørelse av «jødemarxistisk» kulturvandalisme som hadde til hensikt sakte men sikkert å ødelegge tysk kunst og kultur. På slutten av kapittelet drøftet jeg om nazistenes avvisning av Bauhaus skyldtes en aversjon mot det vi kaller «modernisme», og konkluderte med at nazismen i seg selv er en utpreget moderne bevegelse og at deres agitasjon mot Bauhaus utelukkende skyldes Bauhaus' kunstneriske uttrykk som nazistene mente ikke hørte hjemme i et fremtidig *Volksgemeinschaft*, og som derfor måtte fjernes.

6.2.3 Antisemittismen

I kapittel 5 stilte jeg spørsmål ved hvilken plass antisemittismen hadde i NSDAPs ideologi i Dessau. I begynnelsen av kapitlet redegjorde jeg Dessaus rolle som et kulturelt og historisk sentrum for jødene i Anhalt, og for tidlige antisemittiske strømninger i byen. Kildene forteller at antisemittismen fra NSDAP i høyeste grad er til stede i bevegelsens tidlige år, men at den ikke fokuseres like mye på sammenlignet med nazistenes kamp mot venstrepartiene og Bauhaus. Dette mener jeg har sin årsak i at NSDAP risikerte å høste fordømmelser for en aggressiv antisemittisme, og slik stå i fare for å bli politisk ignorert.

Vi ser imidlertid et økende fokus på jødene fra nazistenes side, som inntreffer parallelt med NSDAPs agitasjon mot Bauhaus. Nazistene i Dessau trekker etter 1931 jødene inn i kulturspørsmål og da særlig setter de jødene i sammenheng med Bauhaus. Jødene angripes også på bakgrunn av det som nazistene mener er en generell degenerering av Dessaus kulturliv. NSDAP peker på jødisk innflytelse på byens største teater og krever i flere artikler ledelsen for teateret fjernet.

Etter at nazistene tok makten i Anhalt ser vi også økende rasisme i NSDAPs antisemittisme. Nazistene gjennomfører flere tiltak mot jødene som begrunnes på et rasebiologisk fundament, og jeg mener vi etter april 1932 kan identifisere en klar politikk som tar sikte på å støte jødene ut av samfunnet.

6.3 I hvilken grad presenterte nazistene i Dessau et alternativt samfunn i form av et *Volksgemeinschaft*?

NSDAP fremstilte gjennomgående seg selv som et sosialistisk parti i Dessau. Nazistene avviste enhver form for klassetanke, og pekte heller på en åndelig sosialisme som fundament for det fremtidige «folkefellesskapet». Nazistene adopterte i stor grad sosialistisk retorikk, og arrangerte blant annet en stor 1. mai-feiring som beskrevet på side 63. Et annet høydepunkt

²⁰⁴ «Zwei Welten in Dessau nebeneinander», *Anhaltische Tageszeitung*, 13.04.1932

for nazistene var Hitlers besøk i Dessau i forkant av valget i 1931. I sin tale berørte nazistenes «fører» i høy grad den sosiale revolusjonen som måtte komme på veien mot et harmonisk *Volksgemeinschaft*. NSDAPs «folkefellesskap» var ikke basert på materielle verdier, men på åndelige og rent rasistiske bindinger mellom «rene» tyskere, og utenlandske fremmedelementer. Jeg mener man kan hevde, slik jeg har vist i kapittel 3.6.1 og 3.6.2, at tanken om et *Volksgemeinschaft* spilte en avgjørende rolle i NSDAPs ideologi i forhold til arbeiderklassen i Dessau.

Bauhaus ble hovedsakelig fordømt av NSDAP på grunn av sin utenlandske fremtoning. Nazistene etterlyste i Dessaus kulturliv en avvikling av all «fremmed» kultur, og en satsing på det de anså som å være tysk kunst og kulturliv. Nazistene opprettet i august 1932 organisasjonen *NS-Bühnengemeinschaft* som et ledd i å tilby sine tyske *Volksgenossen* et rikt, men samtidig politisert kulturtilbud. Gjennom slik politikk tegner det seg et klart bilde av inkludering av de som nazistene anså som verdige. Gjennom politiserte kunstidealer skulle befolkningen bindes tettere til nazi-bevegelsen og «folkefellesskapet». Samtidig viser stengingen av Bauhaus på en klar ekskluderingsmekanisme i nazistenes idealsamfunn. Alle som ble ansett for å være fremmedartede skulle fjernes fra nazistenes *Volksgemeinschaft*. Vi ser altså et klart forsøk fra nazistene på å tegne et harmonisk og nasjonalt framtidssamfunn også i kulturpolitikken.

Jødernes rolle i nazistenes *Volksgemeinschaft*, eller rettere sagt mangel på en slik, kommer klart frem etter at nazistene oppnådde regjeringsmakt i Anhalt. Jeg har pekt på flere tiltak iverksatt overfor den jødiske befolkningen i Dessau i kapittel 5.4. Disse tiltakene var rotfestet i en rasistisk forestilling om jødene som en egen rase, som jeg inngående har forklart i kapittel 1.5.3. Jødene som gruppe hadde altså ingen tiltenkt rolle i nazistenes fremtidige *Volksgemeinschaft*. Vi ser altså i Dessau et klart frampek mot hva jødene kunne vente seg i nazistenes tredje rike.

Jeg ønsker å konkludere med at nazistenes «folkefellesskap» var et høyst levende begrep hos nazistene i Dessau. NSDAP Dessaus bruk harmonerer godt med mine forklaringer i kapittel 1.5.3, der kjernen i nazistenes *Volksgemeinschaft* er inkludering av de «verdige» tyskerne, og der uønskede elementer ekskluderes fra «folkefellesskapet».

6.4 Videre forskning?

Jeg mener det definitivt er behov for ytterligere forskning på NSDAP i Dessau og i Anhalt. Min oppgave dekker bare en liten del av fristaten, og et begrenset tidsrom. Hva var for eksempel sammensetningen blant NSDAPs velgere i Dessau? Hvordan opplevde

befolkningen i Dessau naziregimet etter 1933? Jeg mener forholdene ligger til rette for slike analyser i Dessau og ikke minst i regionen rundt byen.

I en noe videre forstand er denne oppgaven et forsøk på å rette fokus mot de østlige områdene i Tyskland. Lokalstudiene av NSDAP fra 1970- og 1980-tallet tar i utelukkende grad for seg områder i vest, og i det tidligere DDR finnes det fremdeles store utforskede områder. I enda større grad gjelder dette områdene som i dag tilhører Polen og Russland. I Schlesien levde det på denne tiden en stor polsk minoritet. Hvordan påvirket dette NSDAPs ideologi? Hvordan opererte NSDAP i Øst-Preussen, som fra 1919 var adskilt fra resten av riket?

En tilbakevending til kildestudier i disse områdene kan fremdeles tilføre forskningen rundt nazismen noe nytt, og bidra til å øke vår forståelse rundt denne bevegelsen i enda dypere grad.

Referanser

Kilder

Anhalter Anzeiger (Dessau) 1924-1932

Anhaltische Tageszeitung (Dessau) 01.04.1932-29.06.1932

Arbeit und Brot (Dessau) i Bauhaus Archiv Berlin, Bauhaus Dessau 1932: Mappe 75

Arbeit und Brot (Dessau) i Bundesarchiv Berlin, NS 26, Nr. 2045

Arbeit und Brot (Dessau) i Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, Z 141
Kreisdirektion Dessau-Köthen, Nr. 643.

Bauhaus Archiv Berlin, Bauhaus Dessau 1925: Mappe 41, Kreis der Freunde des Bauhauses

Bauhaus Archiv Berlin, GS10/Mappe 85 Presse Bauhaus – Aus der Bauhauszeit

Der Trommler (Magdeburg) i Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Magdeburg, G
15, Nr. 15

Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Translated by Ralph Manheim, (Boston 1971)

Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, Z 141 Kreisdirektion Dessau-Köthen,
Nr. 672

Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, Z 141 Kreisdirektion Dessau-Köthen,
Nr. 673

Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, Z 116-1, V Nr. 21, Bd. 1

Litteratur

Allen, William Sheridan, *The Nazi Seizure of Power The Experience of a single German Town*, London: Eyre & Spottiswoode, 1966

Bajohr, Frank, Wildt Michael, *Volksgemeinschaft Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer, 2009

Bergmann, Jürgen, Mergele, Klaus, «Wer unterstützte die Nationalsozialisten? Das Verhältnis der gesellschaftlichen Gruppen zur nationalsozialistischen Bewegung», i Mergele, Klaus (Hrsg.) *Warum gerade die Nationalsozialisten?*, Berlin: Wissenschaftlicher Autoren-Verlag, 1983

Droste, Magdalene, *Bauhaus 1919-1933*, Hong Kong, Köln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo: Taschen, 2002

Erfurth, Helmut, Junkers, *Das Bauhaus und Die Moderne*, Dessau: Anhalt Edition Dessau, 2010

Evans, Richard, *The coming of the Third Reich*, UK: Penguin, 2003

Fikentscher, Rüdiger, «Heinrich Peus, Heinrich Deist und die Rolle der Sozialdemokratie in Anhalt zwischen Erstem Weltkrieg und Nazi Herrschaft», i Ulbricht, Justus H. (hrsg), *Anhalts Weg ins «Zeitalter der Extreme» 1871-1945*, Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2014

Frei, Norbert, *1945 und Wir Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*, München: Verlag C.H. Beck, 2005

Fricke, Dieter, *1830-1945 Die bürgerlichen Parteien in Deutschland Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1970

Fritzsche, Peter, *Life and Death in the Third Reich*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2008

Griffin, Roger, «Moderniteten under Den nye orden Det fascistiske prosjektet for å styre fremtiden», i Sørensen, Øystein, Hagtvatn, Bernt, Steine (red), Bjørn Arne, *Ideologi og Terror Totalitære Ideer og Bevegelser*, Oslo: Dreyer, 2011

Herz-Michl, Eva-Maria, Mäbert, Dagmar, *Geschichte der Juden in Dessau*, Dessau: Moses Mendelssohn Gesellschaft Dessau e.V., 1995

Hesse, Fritz, *Von der Residenz zur Bauhausstadt Erinnerungen an Dessau*, 3 Auflage, Dessau: Anhaltische Verlagsgesellschaft mbH, 1995

Kershaw, Ian, *Hitler Overmakt og Nederlag En biografi*, oversatt av Carsten Carlsen, Oslo: Historie og Kultur, 2008

Kjøstvedt, Anders Granås, *Kampen om Berlin Der Angriffs valgkamppropaganda 1928-1932*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo: 2004

Nolzen, Armin, «Inklusion und Exklusion im «Dritten Reich» Das Beispiel der NSDAP», i Bajohr, Frank, Wildt, Michael, *Volksgemeinschaft Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer, 2009

Orlow, Dietrich, *The History of the Nazi Party*, Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1969

Paul, Gerhard, *Aufstand der Bilder Die NS-Propaganda vor 1933*, Bonn: Dietz, 1990

Prigge, Walter, «Ambivalenzen kultureller Modernität – Bauhaus-Moderne und Nationalsozialismus», i Ulbricht, Justus H. (hrsg) *Anhalts Weg ins «Zeitalter der Extreme» 1871-1945*, Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2014

Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Berlin: Verlag Karl Curtius, 1922

Ulbrich, Bernd Gerhard, «Anhaltische Juden in Auseinandersetzung mit dem Antisemitismus der Nationalsozialisten (1924 bis 1933)», i Ulbricht, Justus H.(Hrsg.) *Anhalts Weg ins «Zeitalter der Extreme» 1871-1945*, Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2014

Ulbrich, Bernd Gerhard, *Antisemitismus in Dessau Eine Spurensuche in den Jahren 1924 bis 1939*, Dessau: edition RK, 2004

Ulbrich, Bernd Gerhard, *Dessau im 20. Jahrhundert 800 Jahre Dessau-Rosslau Eine Stadtgeschichte*, Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2013

Welch, David, *The Third Reich Politics and Propaganda*, London and New York: Routledge, 1993

Wildt, Michael, «Die Ungleichheit des Volkes», i Bajohr, Frank og Wildt, Michael, *Volksgemeinschaft Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer, 2009